

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐ ԱՐՏԱԾԷՍԵԱՆՆԵՐ, ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԱԻԱՏԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

(Շար. «Բազմալեզ», 162 [2004] էջ 63-92)

ԲԱԺԻՆ Բ

**ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԱԻԱՏԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՁԱՆ**

ԳԼՈՒԽ Բ

**ԶԱՔԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ԻԾԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐԸ**

**1. ԶԱՔԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Ժ.Բ. դ. վերջում - Ժ.Գ. դ. սկզբին սելջուկ-քրդական ամիրայություններից ազատագրուած Հայաստանի մեծ մասում հաստատուել էր հայկական իշխանութիւն Զաքարեան տոհմի գլխաւորութեամբ: Վերականգնուել էր ԺԱ. դ. ընկած հայ պետականութիւնը թէկուզ իշխանութեան կարգավիճակով: Զաքարեան իշխանութիւնը հայկական նախորդ պետութիւններից տարբերուում էր նրանով, որ սկզբնական շրջանում ընդունում էր վրաց թագաւորների գերադասութիւնը: Այդ հանգամանքը պայմանաւորուած է նրանով, որ Զաքարեանների գլխաւորած հայկական զորամասերը (այդ թւում նրանց հրամանատարութեամբ կռուող միւս հայկական աւատապետական զօրքերը) կռուում էին ընդհանուր թշնամու դէմ վրաց բանակի հետ միասին: Միաժամանակ

նրանք (Զաքարեանները) ԺԲ. դ. վերջին քառորդից սկսած, վրաց արքունիքում վարում էին ամենաբարձր պաշտոնները, ստանում էին այդ պաշտոնները վրաց թագաւորից (Գէորգի Գ., Թամար թագուհի), այսինքն կատարում էին վերջինների հանդէպ զինուորական-պաշտօնավարական տիպի ծառայութիւն:

Հայ պատմագիտութեան մէջ Զաքարեանների իշխանութիւնը, ելնելով վերջին հանգամանքից, համարւում է ներքին կեանքի բոլոր հարցերում ինքնուրոյն, բայց քաղաքականապէս կապուած վրաց թագաւորութեան հետ¹:

Սակայն նշուած հիմնախնդրի շուրջ վերջին շրջանում կատարուած նոր ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Զաքարեաններին յաջողուել էր հիմնել Վրաստանից անկախ իշխանութիւն, այն է՝ անկախ պետութիւն: Իրաւաբան Խ. Թորոսեանը միանգամայն իրաւացիօրէն ղիտողութիւն է անում, որ հայ (եւ վրաց) պատմագրութեան մէջ Զաքարեանների իշխանութեան կարգավիճակը ներկայումս որոշոււմ է միանշանակ նրա պատմութեան ամբողջ ժամանակաշրջանի համար: Այնինչ այն բաժանւում է մի քանի ժամանակահատուածների եւ ենթաշրջանների:

Ժամանակահատուածներից գլխաւորներն են.

1. Զաքարեանները իրենց սկզբնական բնակութեան վայրում:
2. Զաքարեանները Տաշիր-Ձորագետում (Կիւրիկեան թագաւորների հպատակներ):

3. ԺԲ. դ. 10-20-ական թթ. վրաց թագաւոր Դաւիթ Բ. Շինարարը վերացնում է Կիւրիկեան թագաւորութիւնը եւ նրա տարածքը միացնում Վրաց թագաւորութեանը: (Իրականում Կիւրիկեան թագաւորութիւնը նուաճել էին սելջուկները, իսկ Դաւիթ Շինարարը խլել էր սելջուկներից եւ միացրել Վրաստանին՝ Ռ. Մ.): Այս ժամանակուանից Զաքարեանները, դարձեալ գտնուելով հայրենիքում, յայտնւում են վրաց քաղաքական համակարգում: Սկսւում է որակապէս նոր ժամանակաշրջան, որը բաժանւում է մի քանի փուլերի.

ա. Զաքարեանները վրաց թագաւորների հպատակներ մինչեւ 1180-ական թթ. կէսերը:

¹ Տե՛ս մանրամասն՝ Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պատմութիւնը ԺԳ-ԺԷ դդ., Երեւան, 1964, էջ 45: Աննշան տարբերութեամբ նոյն կերպ են գնահատում Զաքարեանների իշխանութիւնը նաեւ միւս պատմաբանները. Հ. Մանանդեան եւ այլն:

բ. Զաքարեանների յաղթական կռիւների եւ հայրենիքի ազատագրութեան շրջանը: Նրանց ինքնուրոյնութիւնը իրաւական ձեւակերպում է ստանում 1185թ., Թամար թագուհին Սարգիս Զաքարեանին 1185-ին նշանակում է Հայ-վրացական զօրքի գերագոյն հրամանատար, միաժամանակ շնորհում նրան Լոռին որպէս «Սամթավրո եւ սամթավադո» այն է ճանաչում է Լոռին առանձին քաղաքական միաւոր, վրաց պետութեան տարածքից դուրս, իսկ նրա կառավարչին՝ ինքնուրոյն տիրակալ²:

Այդ պահից էլ սկսւում է Հայաստանի ինքնուրոյնութիւնը, որը գնալով աւելի է ընդարձակւում: ԺԳ. դ. առաջին քառորդում, ինչպէս շատ իրաւացի նշւում է հայ պատմագրութեան մէջ, Զաքարեանները երկրում ճանաչւում էին թագաւոր³:

Զաքարեանների իշխանութեան քաղաքական-իրաւական կարգավիճակը արտացոլւում է ոչ միայն նրանց տիտղոսաւորման մէջ (որը արտացոլւում է նրանց վարչական իրաւունքները, պաշտօնը), այլ նաեւ իշխանութեան արտաքին նշաններում, առաջին հերթին զինանշաններում: Մեր ուսումնասիրութեան առաջին մասում որոշել ենք Զաքարեանների տոհմական զինանշանը: Պարզեցինք, որ այդ զինանշանն էր յուշկապարիկի պատկեր (կենդանու մարմինը կնոջ գլխով): Յուշկապարիկի բարձրաքանդակներ տեղադրուած են Զաքարեանների կառուցած մի քանի վանքերում, ինչպէս նաեւ կան ձեռագրեր գրքերի մանրանկարներում (օր. Հառիճի ժողովածուում, Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. թիւ 1382), նրանցից մի քանիսը տրուած են մեր մենագրութեան առաջին մասում, նկ. 39, 40):

Այժմ անհրաժեշտ ենք համարում պարզաբանել քանդակների միջեւ եղած մի կարեւոր տարբերակիչ գիծ, որը արտացոլւում է Զաքարեանների քաղաքական կարգավիճակը նրանց իշխանութեան տարբեր ժամանակահատուածներում:

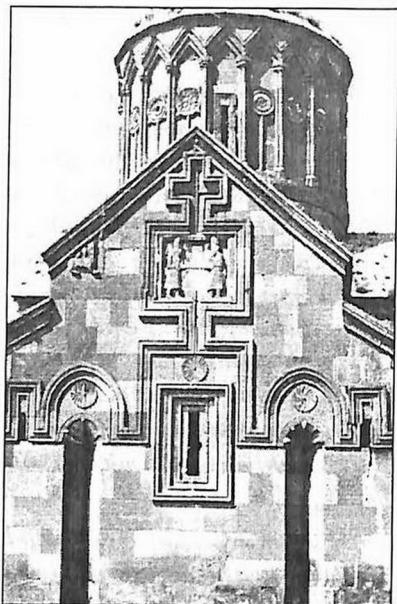
Քանդակների տարբերակումը տալիս ենք ըստ առանձին վանքերի պատկերաքանդակների:

² ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍԵԱՆ, «Թագակիրների պատմութիւնն ու գովաբանութիւնը» որպէս Զաքարեան Հայաստանի եւ Զաքարեանների պատմութեան սկզբնաղբիւր, քննարկ Թարգմանութեամբ եւ մեկնաբանութիւններով համերթ, Երեւան, 1992, էջ 254-256, 286:

³ ՏԵՍ Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ, *նշ. աշխատութիւնը*, էջ 43-48: Հ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, «Երկեր», Հ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 181: Նորագոյն ուսումնասիրութիւններից տե՛ս Պ. ԽԱՊՊԱՂԵԱՆ, Զաքարեաններն ու Ամին, «Իրամագիտական հարցեր», կազմեց եւ հրատարակութեան համար պատրաստեց՝ Բժիշկ Թորոս Թորանեան, Բէյրութ, 1966, էջ 36-43:

ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆՔ

Այստեղ գլխաւոր եկեղեցու (Ս. Աստուածածին) արեւելեան ճակատին տեղադրուած է մեծածաւալ քանդակաշար (երկու հատուածներից), որի կենտրոնական մասն է Ջաքարեան եղբայրների (Ջաքարէի եւ Իվանէի) կոտորական բարձրաքանդակը: Նրանից ձախ՝ Ջաքարէի զինանշանն է՝ յուշկապարիկը: Կոտորական քանդակի գլխին իշխանական գլխարկ է, իսկ յուշկապարիկը թագակիր է (նկ. 33, 33ա):

Նկ. 33

Հայաստանի անկախութիւնը
խորհրդանշող յօրինուածք: Հառիճ

Նկ. 33ա

Ջաքարեան եղբայրների՝ Ջաքարի եւ
Իւանէի կոտորական քանդակը: Հառիճ

ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ

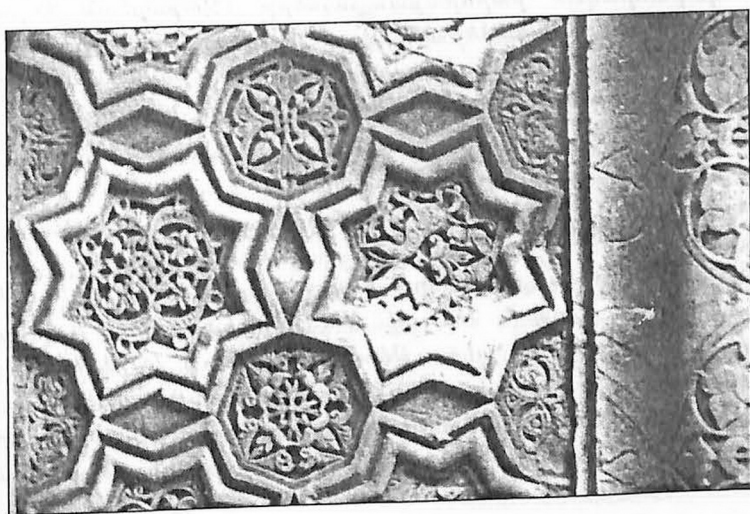
ա. Գաւիթ- այստեղ յուշկապարիկը գլխարկով է (նկ. 34):

բ. Գլխաւոր եկեղեցու բեմ: Բեմի յայտնի քանդակաշարում (վերին շարք) երկու յուշկապարիկներ, իրենց դիրքով շատ նման Բագրատունիների եւ Կիլիկիայի թագաւոր Լեւոն Բ-ի դրամի զինանշան առիւծների դիրքին: Նրանց (յուշկապարիկների) միջեւ դրուած է շուշանի քանդակ (նկ. 35), որը նմանուում է Բագրա-

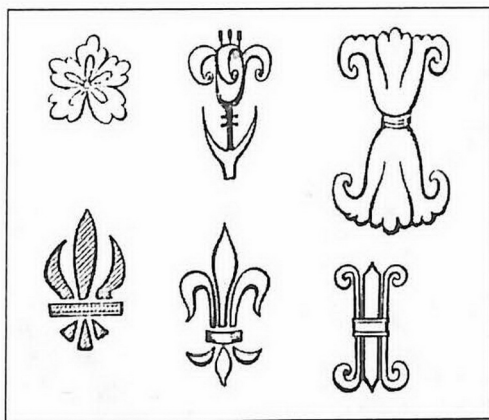
Նկ. 34

Իւանէ Զաֆարեանի զինանշանը: Մակարավանք, գաւիթ

Նկ. 35

Զաֆարեանների տոհմական զինանշանը

Նկ. 35ա

Շուշանը որպես խորհրդանիշ պատկերներ

տունեաց զինանշանի մայր օրինակի շուշանին (նկ. 17)⁴ եւ կատարում է նոյն դերը՝ ընդգծում քանդակապատկերի զինանշան բնոյթը: Այդ նոյն դերը միջնադարում շուշանի նշանը կատարում էր նաեւ միջազգային զինանշաններում: Նշաններում օգտագործւում էին շուշանի պատկեր բնական տեսքով կամ ոճաւորւած⁵. Մակարաւանքում նրան տրուած է ոճաւորուած տեսք:

Շատ յատկանշական է, որ բեմի յուշկապարիկների եւ Հառիճի կտիտորական բարձրաքանդակների (Զաքարեան եղբայրներ) գլխարկները նոյնաձեւ են: Զոյգ յուշկապարիկները ունենալով Զաքարեան իշխանների գլխազգեստը շուշանի նշանի հետ պէտք է խորհրդանշէին տունեալ տոհմը, լինէին նրա զինանշանը:

ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ

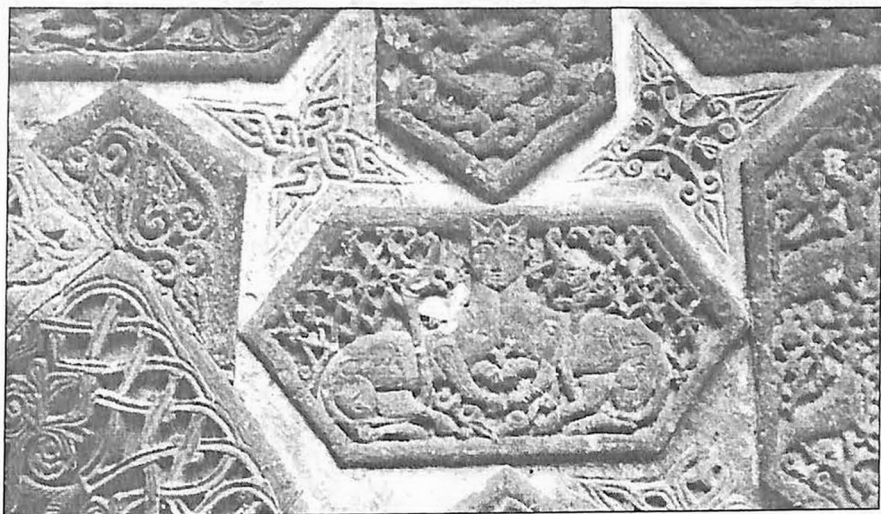
Այստեղ յուշկապարիկների զոյգը միացուած է մէկ գլխածածկով՝ թագաւորական թագով: Սա մեր կարծիքով խորհրդանշէ Զաքարեանների պետութեան, որը ձեռք է բերել անկախութիւն եւ որի կառավարիչը երկրում համարւում էր թագաւոր: Այդ պատճառով, Հառիճում յուշկապարիկը տեղադրուած է Զաքարէ ամիրսպասալարի պատկերի կողմից եւ ընդգծում է նրա

⁴ Տե՛ս Բագմալեպ 2004, էջ 67:

⁵ Հմմտ. նկ. 35ա: В. ПОХЛЕБКИН, նկ. 138:

առաւելութիւնը միւսի (Իվանէ աթաբեկի)⁶ նկատմամբ: Այստեղ յուշկապարիկը թագակիր է, չնայած ինքը Ջաքարէն իշխանական գլխազգեստով է:

Իշխանութեան այս երկու նշանների հակասութիւնը միայն թուացող է: Այն շատ պարզ յստակեցւում եւ հարթւում է, եթէ նկատի ունենանք Ջաքարեան պետութեան կարգավիճակը Ջաքարէի կեանքի վերջին տարիներին:

Նկ. 36

Ջաքարեանցների պետական գիմնաշանը: Նոր վարագալան

Նա այնքան էր հզօրացել, որ ժողովուրդը (բնական է նրա հասարակական խաւերը՝ ազնուականութիւնը եւ աշխատաւոր խաւը) նրան համարում էր թագաւոր, այդպէս է յաճախ (մենակ կամ եղբօր հետ) յորջորջւում պաշտօնական գրութիւններում (արձանագրութիւններ), յիշատակարաններում եւ այլուր: Նա փաստօրէն չթագադրուած թագաւոր էր, իսկ նրա պետութիւնը՝ «Իշխանապետութիւն», այն է միպետութիւն, որը գլխաւորում էին իշխանները (երկու եղբայրները), այլ ոչ օծեալ թագաւորը⁷: Այդ բացատրութեամբ, Ջաքարեան եղբայրների գլխարկները մատնանշում են նրանց իշխանապետական կարգավիճակը, իսկ թագակիր յուշկապարիկը՝ Ջաքարէի թագաւորական յաւակնութիւնները:

⁶ Ս. ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանդակը, էջ 106:

⁷ ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխատութիւնը, էջ 322:

Ընդ որում, եթէ Հառիճի թագակիր քանդակը Ջաքարէի զինանշանն է, ապա Մակարավանքի գաւթի յուշկապարիկը իշխանական գլխածածկով՝ Իվանէ աթաբեկի նշանն է: Մակարավանքի գլխաւոր եկեղեցու քանդակաշարում պատկերուած է զոյգ յուշկապարիկներ շուշանի նշանով՝ դա Ջաքարեանների տոհմական նշանն է, իսկ նոր Վարազավանքի թագակիր երկմարմին յուշկապարիկը խորհրդանշում է պաշտօնապէս չթագաւորուած, բայց գործնականում երկրում թագաւոր ճանաչուած դեկավարը (Ջաքարէն): Դա Ջաքարեան պետութեան ԺԳ. առաջին քառորդի (մինչեւ մոնղոլական նուաճումը) զինանշանն է (նկ. 36):

Այսպիսով, Ջաքարեանների զինանշանները իրենց տարբերակներով շատ պարզորոշ հաստատում են Խ. Թորոսեանի պատմա-իրաւագիտական վերլուծութեան հետեւութիւնները:

Մնում է մեկնաբանել Ջաքարեանների եւս մէկ զինանշան: Սա տարբերում է միւսներից նրանով, որ մաս է կազմում աւելի բարդ կառոյց ունեցող պատկերաքանդակի: Խօսքը Գեղարդավանքում 1283 թ. Պոռշ Խաղբակեան իշխանի կառուցած ժայռափոր եկեղեցու (ժամատան) ներսում մեծադիր քանդակապատկերի մասին է:

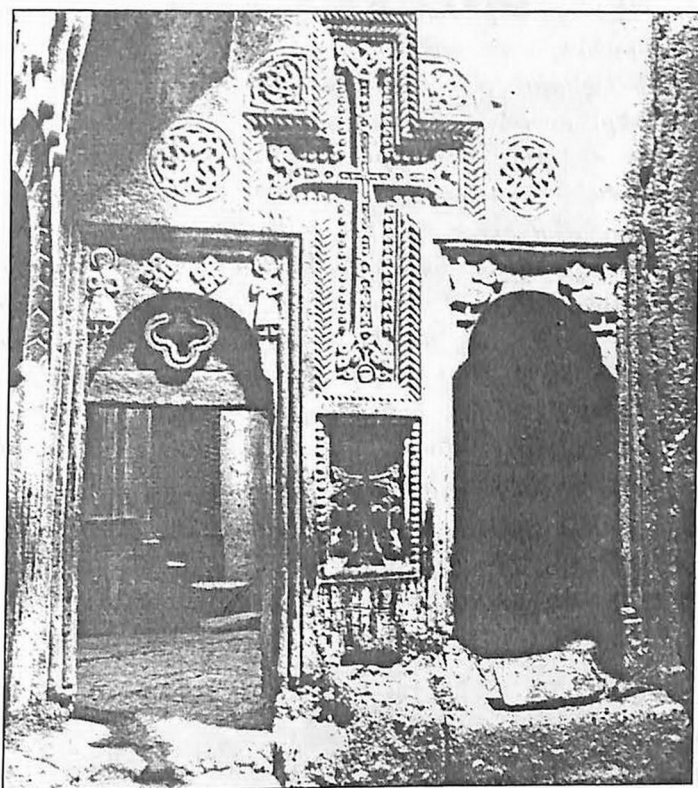
Երկու ժայռափոր եկեղեցիների ընդհանուր մոտքի վերնամասում քանդակուած են մարդկանց՝ երկու իշխանաւորների զոյգ պատկերներ:

Չնայած նրանց գլուխները ունեն պսակներ, նրանք հոգեւորականներ չեն. պսակ դրում էր նաեւ կտիտորական քանդակների վրայ (այդպէս է, օրինակ, Դսեղի Բարձրաքաշ վանքի կտիտորական քանդակում⁸): Յօրինուածքում համաչափութիւն ստեղծելու նպատակով մոտքից աջ պատրաստուած է խուլ խորշ, որը դռան տպաւորութիւն է թողնում: Խորշի վերնամասում քանդակուած են զոյգ յուշկապարիկներ, երկուսն էլ թագակիր: Նշուած երկու քանդակազոյգերի միջեւ քանդակուած է մեծ եւ երկարաձիգ խաչ, որի տակ տեղադրուած է մարդու շատ փոքր չափերի գլուխ (նկ. 36ա):

Սա սովորական մեծածաւալ զարդաքանդակն է: Այլ կողմի յուշկապարիկները Ջաքարեանների զինանշաններն են, ձախ կողմի մարդկանց պատկերները տրամաբանօրէն պէտք է լինեն Խաղբակեան տան ներկայացուցիչների քանդակները, որոնք Ջա-

⁸ Ս. ՄՆԱՅԱԿԱՆՆԱՆ, Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանդակը, նկ. 54:

քարեանի հաւատարիմ հպատակներն էին: Նրանք գնել էին Գեղարդականքը Զաքարեաններից եւ շարունակել շինարարութիւնը: Նշուած քանդակապատկերը արտացոլում է մեր կարծիքով երկու տոհմերի համագործակցութիւնը, Գեղարդում կատարուող շինարարութեան կամ այլ բնագաւառներում:

Նկ. 36ա

Զաքարեանների զինանշան: Գեղարդ, ժայռափոր եկեղեցի

Ինչու Զաքարեանները որպէս խորհրդանիշ ընտրեցին յուշկապարիկի պատկերը, այլ ոչ աւելի տարածուած նշան (գիշատիչ կամ ընտանի կենդանու պատկեր), ինչպէս աւանդաբար տարածուած էր իրենց ժամանակաշրջաններում աւատապետական տոհմերի նշաններում: Այդ հարցին կը փորձենք պատասխանել ամփոփիչ մասում, իսկ այստեղ պէտք է նշել, որ յուշկապարիկի պատկերը որպէս զինանշան եզակի երեւոյթ էր Հայաստանում: Վաղ միջնադարում ազնուական նշաններում այն չի հանդիպում,

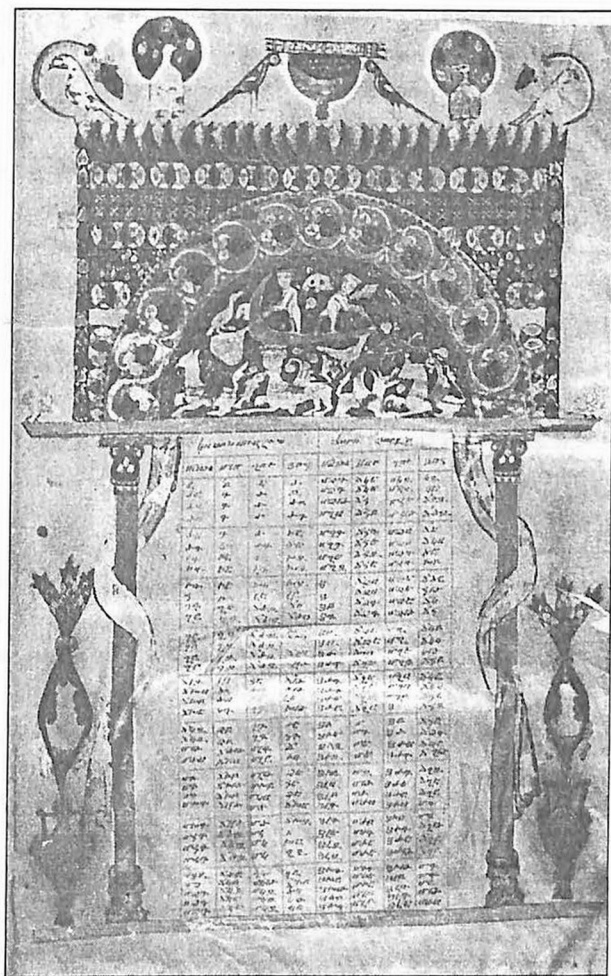
առաջին անգամ որպէս խորհրդանշիչ երեւան է գալիս ԺԱ. դ. Յովհաննէս Սանդղկապանցու Արշարունիքի («Մողնու») Աւետարանի մանրանկարներից մէկում: Մանրանկարի կիսախորանը միւսների նման ունի կամարաձեւ շրջանագիծ, բայց առանց զինանշանների: Կիսախորանի ներսում պատկերուած է «Նեղոսի տեսարանի» նոր տարբերակ, այդ տեսարանը ունի նաեւ Մլքէ Թագուհու Աւետարանի մանրանկարը: Բայց նշուած երկու «Նեղոսի տեսարաններում» պատկերուած էակները հապէս տարբերւում են միմեանցից՝ Թ. դ. օրինակում նկարուած են կողորդիլոսներ, ձկներ, բազեր, փորահաւեր, նոյնիսկ կէտեր եւ ձկնորսներ նաւակի մէջ (նկ. 37): Այստեղ զինանշաններ չկան: Սանդղկապանցու մանրանկարում հեռացուած են բոլոր Թուարկուած կենդանիները, Թողնուած է միայն նաւակը եւ աւելացուած են բոլորովին նոր էակներ՝ կենտրոնում (նաւակի տակ) յուշկապարիկի պատկեր գլխարկով, նրա երկու կողմերից գիշատիչ կենդանիներ (նկ. 38), որոնց մասին խօսք եղաւ վերը: Այս մանրանկարում յուշկապարիկը չի ներկայացնում որեւէ տոհմի զինանշան, այլ պարզապէս միւս երեւակայական գիշատիչների հետ ունի զուտ խորհրդաւոր իմաստ, ընդ որում կենդանիների խմբում նա զբաղեցնում է կենտրոնական տեղը:

Նկ. 37

«Նեղոսի տեսարան»: Մանրանկար Մլքէ Թագուհու Աւետարանում

Խորանը նոյնպէս խորհրդապատկեր մանրանկար չէ, այստեղ չկան սիւների պատուանդանի մօտ կանգնած կենդանիներ կենաց կիսածառերով:

Նկ. 38

«Ներսիս տեսարան»: Մանրանկար Արշարունիքի Աւետարանում
(Յովհաննէս Սանդղկապանցի, արժու, Գկ. 28)

Յուշկապարիկի երկրորդ օրինակի մասին ասուեց վերը՝ մանրանկարում զոյգ յուշկապարիկները կանգնած են կիսախորանի վրայ, կենաց հեղուկի անօթի երկու կողմերից: Մանրանկարը արուած է ի պատիւ այն ազնուական տոհմի, որի զինանշանն էր

ցուլը (նկ. 31)⁹: Այս մանրանկարում յուշկապարիկները կատարում են լրացուցիչ էակաների դեր, որոնք ամբողջացնում են յօրինուածքի իմաստը:

Սանդղկավանեցու Աւետարանում հանդիպող նշուած երկու օրինակ յուշկապարիկներից բացի Թ-ԺԱ. դդ. այլ յուշկապարիկներ պատկերաքանդակներում կամ մանրանկարներում չեն հանդիպում:

Կարելի է եզրակացնել, որ Թ-ԺԱ. դդ. յուշկապարիկները սկսուեցին օգտագործուել որպէս որոշակի գաղափար արտայայտող պատկերներ, բայց այդ շրջանում դեռեւս զինանշանի իմաստ չեն ունեցել: Միայն ԺԳ. դ. սկզբին Զաքարեանները օգտագործեցին նրանց պատկերը որպէս տոհմական զինանշան, հաշուի առնելով այդ կենդանու հետ կապուած որոշակի պատկերացում-հաւատալիքները, նրանց վերագրուող խորհրդանիշ իմաստը:

2. ԽԱՂԲԱԿԵԱՆ-ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՏՈՀՄԻ ՃԻԻՂԱԻՈՐՈՒՄԸ ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐՈՒՄ

Զաքարեանների օրօք Հայաստանի ազդեցիկ աւատապետական տոհմերից էին Խաղբակեանները: Չնայած աղբիւրներում Խաղբակեան ազգանուան առաջին յիշատակումը վերաբերում է ԺԲ. դ. վերջին («ազգ Խաղբակայ» կամ «Հաղբակայ»), այդ տոհմը գոյութիւն է ունեցել վաղ միջնադարում եւ դրանից էլ առաջ: ԺԳ. դ. նրա նշանաւոր ռազմական եւ քաղաքական գործիչներից էր Պռօշը, որի անունով Գարեգին Յովսէփեանի տոհմին նուիրուած ուսումնասիրութիւնում այն անուանում է Պռօշեան կամ Խաղբակեան (չնայած աղբիւրներում «Պռօշեան» ազգանուն չի յիշատակում): Պռօշը Վասակ իշխանի որդին էր, Խաղբակի թոռը: Վասակը 1201 թ. ընտանիքով Խաչէնից տեղափոխուել է Վայոց ձոր եւ այստեղ կռուել սելջուկների դէմ: Պատերազմների աւարտից յետոյ Վասակ Խաղբակեանը հիմնել է իշխանութիւն Վայոց ձոր կենտրոնով, որը Իվանէ Զաքարեանի հպատակ աւատապետական կազմաւորումներից էր: Իշխանութեան առաջ գալու պարագաները այն սպաւորութիւնն են ստեղծում, որ Խաղբակեանների իշխանութիւնը մէկն էր նորելուկ աւատապետական

⁹ Տե՛ս Բազմալէպ 2004, էջ 86:

տներից, որոնք առաջ էին եկել ժ. դ. սկզբին Զաքարեանների օժանդակութեամբ:

Վայոց ձորում նրանց իշխանութիւնը ի հարկէ նորելուկներից էր, բայց տոհմը շատ հին էր. դա նոյն տոհմն է, որը կրում էր հանրայայտ Մամիկոնեան ազգանունը եւ որի մի ճիւղը (Բակ իշխան) հաստատուել էր Արցախում Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ¹⁰: Դարեր անց Վասակ խաղբակեանը (իմա՝ Մամիկոնեանը) հիմք է դրել տոհմի նոր իշխանութեանը Վայոց ձորում:

Մամիկոնեան եւ խաղբակեան ազգանունների յաջորդականութեան մէջ կան որոշ անհասկանալի շեղումներ՝ Դ-Ը. դդ. շրջանառութեան մէջ էր Մամիկոնեան ձեւը (առանձին անհատների համար նաեւ Թ.):

ԺԲ-ԺԳ. դդ. միայն Դսեղի իշխաններն են յիշում Մամիկոնեան ազգանունով: Միւս կողմից վաղ միջնադարում խաղբակեան ազգանունը յիշատակում է «Գահնամակի» ընդարձակ խմբագրութիւնում «խաղբեանք» ձեւով (տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Հտ. Զ, Վեներիկ, 1853, էջ 37. յայտնի են տոհմի ներկայացուցիչներ ԺԱ. դ.՝ Դլէն խաղբակեանը (խաղբակի որդի Դլէնը) Սիւնիքի Հաբանդ գաւառում, Թորոս խաղբակի որդի՝ Սանդղկավանքում: Նշանակում է գոյատեւել է նաեւ տոհմը, որի ազգանունը անհասկանալի պատճառներով աղբիւրներում չի յիշում մինչեւ ժ. դ.:

Գրաւոր աղբիւրների տուեալները, եւ մասնաւորապէս զինանշանները հաստատում են, որ Մամիկոնեաններն ու խաղբակեանները նոյն տոհմի երկու գլխաւոր ճիւղաւորումներն են:

* * *

1240 թ. Պռօշ իշխանը Զաքարեաններից գնել է Գեղարդավանքը, նա կառուցումներ է կատարել վանքում, որոնցից ամենագլխաւորը կաթողիկէ տաճարի հիւսիսային կողմից ժայռափոր եկեղեցին է (ունի արձանագրութիւն այդ մասին):

Եկեղեցու կամարների տակ, պատի վրայ քանդակուած է խաղբակեանների տոհմական զինանշանը, որը եռանդամ է՝ յօրինուածքի վերեւում ցուլի գլուխ է, նրանից քիչ ներքեւ զոյգ ա-

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս մեր յօդուածը՝ Պռօշեան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանութիւնը, ԳԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտութիւնների, 1986, N 11, էջ 69:

ռիւծներ, կապուած միմեանց հետ շղթայով, նրանցից ներքեւ, դրուած է ճանկող արծուի քանդակը (նկ. 39): Մենք դա համարել ենք տոհմի զինանշանի շքահանդէսային օրինակ, ամբողջական (եռանդամ) ձեւով նա պատկերուած է միայն Գեղարդում, միւս յուշարձաններում կամ մանրանկարներում ներկայ է եռանդամներից որեւէ մէկը: Միայն մի յուշարձանի՝ Մարաթուս հին գիւղի միջնադարեան (ԺԴ. դ.) եկեղեցու քանդակում տեղադրուած են բոլոր երեքը՝ ցուլ, մէկ առիւծ եւ ճանկող արծիւ¹¹:

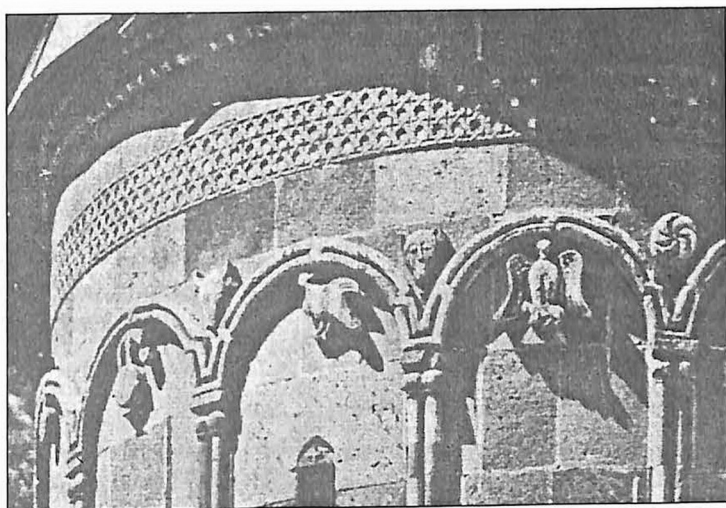
Նկ. 39

Խաղրակեանցների տոհմական հաւաքական գինանշան: Գեղարդ

Պէտք է նշել նաեւ մի հանգամանք որի վրայ սովորաբար ուշադրութիւն չի դարձուած՝ Գլխաւոր եկեղեցու թմբուկը նոյնպէս ունի բարձրաքանդակներ, որոնք համարում են զարդաքանդակներ, այնինչ քանդակուած են Խաղբակեանցների զինանշանի բաղադրիչները: Փաստօրէն կրկնուած է ժայռափոր եկեղեցու պատկերաքանդակի եռանդամ շարքը, բայց հորինգոնական դասաւորութեամբ: Թմբուկի կեղծ կամարներից մէկի ներսում ճանկող արծիւն է, նրանից աջ՝ եւս մէկ քանդած-թռչուն, իսկ կամարների հատուկ անկիւններում՝ ցուլի եւ առիւծների գլուխներ (նկ. 39ա):

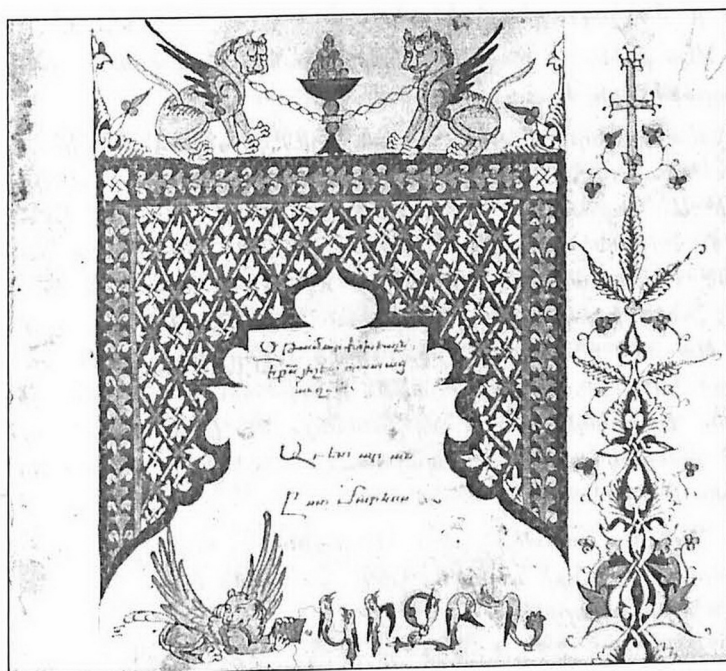
11

Տե՛ս Հայկական գինանշաններ, մաս I, նկ. 53:

Նկ. 39ա

Խաղրակեանների զինանշան Գեղարդի գլխաւոր եկեղեցու բմբուկի վրայ

Նկ. 40

Պոռ խաղրակեանի զինանշանը
(Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 4820, ԺԴ դ., էջ 104ա)

Արծուի հարեւան թռչունը քանդակուած է նաեւ Թանադէ վանքի (Գլաձոր) 1273-79 թթ. կառուցուած Ս. Ստեփանոս եկեղեցու թմբուկին¹²: Սա անկասկած խաղբակեանների հետ կապուած իշխանական տներից մէկի զինանշանն է:

Եթէ խաղբակեանների զինանշանի Գեղարդի ամբողջական, չքահանդէսային օրինակը համադրենք տոհմի նշանների առանձին օրինակների հետ, որոնք ցրուած են տոհմի կառուցած առանձին յուշարձաններում կամ նկարուած են մանրանկարներում, ապա պարզուով է, որ Գեղարդի ամբողջական օրինակը ընդգրկում է իր մէջ տոհմական նշանների երեք խումբը.

ա. Զոյգ առիւծների խումբը

Նրա քանդակի միակ օրինակը Գեղարդում է, բայց կան օրինակներ մանրանկարներում՝ Գլաձորում 1218 թ. գրուած Աւետարանի երկու խորաններում¹³:

Երրորդ օրինակը՝ ԺԳ. դ. ձեռագրերից մէկում մանրանկարի, խորանի վերնամասում զոյգ առիւծների նկարն է (նկ. 40):

բ. Ճանկող արծուի խումբը

Այս օրինակը բացի Գեղարդից հանդիպում է նաեւ շատ այլ յուշարձաններում:

Վայոց ձորում՝ հին Գոմեր (այժմ՝ Վանքաձոր) գիւղի մատուռ- Թանադէ վանք՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու թմբուկ, Յախաց բարի՝ Ս. Կարապետի եկեղեցի. Խոսրովի անտառում՝ Վանստան (այժմ՝ Իմիրգեկ) հնավայր: Անիում՝ այստեղ այդ նշանը քանդակուած է Պահլավունիների Փրկչի եկեղեցու ճակատին եւ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու թմբուկում: Այն վկայում է, որ Ժ-ԺԳ. դդ. խաղբակեան տան ներկայացուցիչները Անի-Շիրակում կապուած էին նշուած տների, նաեւ Բագրատունիների հետ (յիշենք Թորոս խաղբակեանին Սանդղկավանքում): Անիում ճանկող արծուի քանդակ ունի նաեւ պալատական եկեղեցին (կառուցուել է մինչեւ Թ. դ.):

Դսեղում՝ այստեղ երկու եկեղեցիներ՝ գիւղամիջի (է. դ.) եւ Բարձրաքաչ վանքի գաւիթը (ԺԳ. դ.) ունեն երկգլխանի ճանկող արծիւների քանդակներ¹⁴:

¹² Տե՛ս Հայկական գիմնաշաններ, մաս I, նկ. 56:

¹³ Տե՛ս նոյն, նկ. 58, 58ա:

¹⁴ Տե՛ս նոյն, նկ. 49, 50:

Լոռի բերդի խաչքար՝ այստեղ աւատապետական գերադասի դիմաքանդակից ներքեւ պատկերուած են նրա հպատակ իշխանութիւններից երեքի զինանշանները՝ յովազ կամ կատուաւընտանիքի այլ ներկայացուցիչ (Կիւրիկեանների նշան), ցուլ շատ նման Գեղարդի ցլազլխին, եւ արծիւ (Բայց ոչ ճանկող): Մեր կարծիքով, վերջին երկուսը կապուած են Գեղարդի պատկերաքանդակի համապատասխան քանդակների եւ նրանց աւատապետական զինակիրների հետ: Խորանշատում՝ Ս. Աստուածածին (գլխաւոր) եկեղեցու արեւելեան ճակատին, Խաղբակեան Զաջուռ իշխանի զինանշանն է¹⁵:

Հաղարծնի վանքում՝ գաւթի առաստաղում, նրա հիւսիս-արեւմտեան հատուածի սալերի վրայ փորագրուած են երեք շրջանաձեւ վարդեակ եւ շրջագծի մէջ առնուած ճանկող արծիւ¹⁶:

գ. Յուլի խումբը

Բացի Գեղարդի քանդակից ցուլի գլուխ ունի նշուած Լոռուայ խաչքարը եւ ԺԳ. դ. կառուցած Մշկավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան ճակատի քանդակը (նկ. 41):

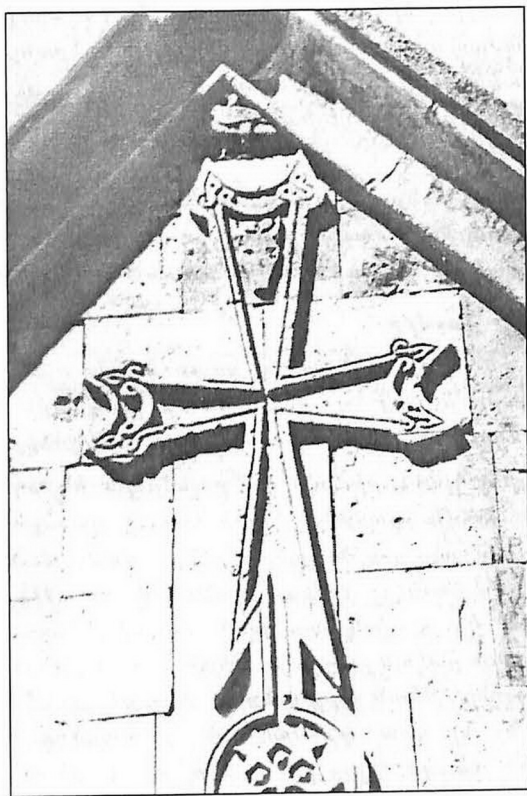
Ահա զինանշանների այս երեք խմբերն են, որ կազմել են Խաղբակեան տոհմի շքահանդէսային հաւաքական քանդակապատկերը: Եռանդամ այս յօրինուածքը ունի եռաստիճան կառոյց, որը կարող էր կազմուել երկու եղանակով, առաջինը՝ նշանները դասաւորուած են համապատասխան տոհմի ներսում իշխանութիւնների քաղաքական ազդեցութեան, այսինքն աւատապետական նուիրապետութեան սկզբունքով: Այդ դէպքում ամենաազդեցիկը ցուլի նշանը կրող տոհմաճիւղն էր: Կարծէք, այդ էր վկայում այն մեծ օղակը, որը ցուլը պահում է բերանում եւ որը միացած է առիւծներին կապող շղթային, օղակի միջոցով հաւաքական յօրինուածքի երկու անդամները միանում են իրար: Բայց ցլի նշանով տուներ չի նշմարւում Խաղբակեանների ներքին ճիւղաւորման մէջ եւ նրա ներկայացուցիչներին յանուանէ այսօր անհնարին է որոշել: Կարելի է միայն կապել նրան Լոռուայ եւ Մշկավանքի ցուլագլուխ նշանների տէրերի հետ:

ԺԳ. երկրորդ կէսին Խաղբակեանների տոհմում ամենաազդեցիկը Պռօշ իշխանի տունն էր, կարելի է մեծ հաւանականութեամբ ասել, որ զոյգ առիւծները հէնց այդ ճիւղի նշանն են,

¹⁵ Հայկական Զինանշաններ, Մաս I, էջ 42:

¹⁶ Տե՛ս Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՆԵՐ, նշ. աստուութիւնը, էջ 130, նկար 53:

քանի որ այդ նշանը ներկայ է Գլաձորի համալսարանում գըրուած ձեռագիր գրքերում, իսկ համալսարանի հովանաւոր ու հիմնադիրներն էին խաղբակեաններն եւ մասնաւորապէս Պռօշ իշխանը:

Նկ. 41

Խաղբակեանների զինանշան (ցուլի գլուխ): Մշկավանք

Եռաստիճան կառոյցի ներքեւի մասում է գտնւում ճանկող արծիւը: Սա անկասկած, Մամիկոնեանների նշանն է, որը ԺԳ. դ. հանդէս է գալիս երեք տարբերակներով:

Առաջին տարբերակը՝ դարերի խորքից եկող տոհմի աւանդական խորհրդանիշն է՝ ճանկող արծիւ, յիշւում է Փաւստոս Բուզանդի կողմից, քանդակուած է Զուարթնոցի տաճարի սիւնների խոյակներում (առանց խոյի): Բայց յայտնի է նաեւ մէկ այլ հին յօրինուածք՝ երկզլխանի ճանկող արծիւ եւ զոյգ առիւծներ:

Այդ նշանը առկայ է Դսեղի է. դ., եկեղեցում: Մամիկոնեանների նշուած երկու նշանները կրկնուում են նաեւ ԺԳ-ԺԴ. դդ. կառուցներում, ընդ որում երկգլխանի արծիւը բացառապէս Դսեղի իշխանութեան մէջ, իսկ աւելի պարզ օրինակը՝ մի գլխանի՝ տարբեր վայրերում:

Յատկանշական եւ շատ հետաքրքիր փաստ է, որ Գեղարդի կաթողիկէ եկեղեցու թմբուկի վրայ քանդակուած խաղբակեանների գինանշանի հաւաքական օրինակում (այդ մասին ասուեց քիչ վերը) արծուի թեւերը ունեն օղակներ, ինչպէս Դսեղի Բարձրաքաշ վանքի եւ Եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցու քանդակներում: Թեւերի վրայ օղակները Դսեղի Մամիկոնեանների արծուին բնորոշ յատկանիշներից են, որոնք եւ հաստատում են Գեղարդի թմբուկի արծուաքանդակի կապը Դսեղի արծուաքանդակի հետ:

Կայ նաեւ երրորդ տարբերակ, որը առաջ է եղել ԺԳ. դ., նրա մասին կը խօսուի ստորեւ:

Շուաստիճան կառույցը կարող էր կազմուել նաեւ գեղարուեստական տպաւորութեան սկզբունքով, որի գլխաւոր հատուածը կազմում էին առիւծները, իսկ միւս երկուսը աւելի ճոխացնում պատկերը, բայց յօրինուածքի հեղինակը կամ պատուիրատուն չէր կարող հաշուի չառնել իրականում գոյութիւն ունեցող ճիւղաւորման աստիճանակարգումը՝ առաջնութիւնը չտալ գահերէց ճիւղին: Ուստի աւելի հաւանական ենք համարում գինանշանի կառույցի առաջին եղանակը:

Այսպիսով, Գեղարդում քանդակուած խաղբակեանների հաւաքական տոհմական նշանը արտացոլում է դարաշրջանի՝ զարգացած աւատապետութեան բնորոշ տոհմերի բազմաճիւղաւորումը, այդ իշխանութեան մասնատումը մի քանի ճիւղերի: Բայց նոր իշխանական տները որպէս կանոն պահպանում էին կապը գլխաւոր (գահերէց) տան հետ, համախմբուում նրա շուրջ ծառայութեան միջոցով: Այդպէս էր վիճակը Սիւնիքում, Վասպուրականում, Բագրատունիների մօտ: Նոյնը տեղի էր ունենում եւ խաղբակեանների տոհմում, սրանց ճիւղերը համագործակցում էին, յայտնի է Պոռչ իշխանի սերտ կապը Դսեղի Մամիկոնեանների հետ եւ նրա նիւթական օժանդակութիւնը Բարձրաքաշ վանքի ժամատան կառուցմանը (1247)¹⁷: Ճանկող արծուի ներկա-

¹⁷ Տե՛ս Պոռչեան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանութիւնը, էջ 66, 67:

յուլիսինը խաղբակեանների հաւաքական զինանշանում եւ Կաթողիկէի թմբուկի քանդակում հաստատում է, որ Դսեղի իշխանները եւ Պռօշ իշխանի տունը գիտակցում էին իրենց արիւնակցական կապը եւ այն դրսեւորուել է նաեւ առօրեայ գործերում:

Այսպիսով, խաղբակեանների հաւաքական զինանշանը դարաշրջանի աւատապետական եւ նուիրապետական կառուցուածքին բնորոշ երեւոյթ է, այն կարելի է հասկանալ զարգացած աւատապետութեան, այն է «իշխանական» (այլ ոչ նախարարական) համակարգի ներքին կառուցուածքի հիմքի վրայ:

3. ՆՈՐ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ԺԳ. Ղ. ԶԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՆՇԱՆՆԵՐՈՒՄ

Զաքարեանների իշխանապետութեան շրջանում հայկական զինանշանները ապրեցին զարգացման մի նոր փուլ, առաջ եկան նոր երեւոյթներ ինչպէս հաւաքական յօրինուածքներում, այնպէս էլ առանձին պատկերանշաններում (էմբլեմաներում):

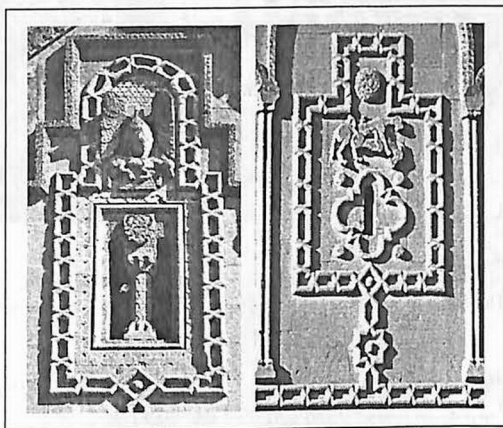
ԺԳ-ԺԴ. ՂԳ. նոր երեւոյթները պետական եւ տոհմական զինանշաններում աւանդական կանոնների յետագայ զարգացման արտայայտութիւններն էին, դա մի բնական երեւոյթ էր, որի զարգացումը արհեստականօրէն խանգարուել էր ԺԱ. Ղ. երկրորդ կէսին օտար տիրապետութեան պատճառով, իսկ ԺԲ. Ղ. վերջից, անկախութեան եւ պետականութեան վերականգնման շնորհիւ, շարունակեց իր ստեղծագործական ընթացքը:

Նորը, յենուելով աւանդական կանոնների վրայ, զինանշաններում աւելացնում էր ժամանակի պահանջներից բխող արուեստի նոր դրսեւորումներ, դրա հետեւանքով ստեղծւում էր նոր որակ՝ հին աւանդոյթի եւ նոր մտայղացման միաձուլում:

Մայր-օրինակները, որպէս կանոն, Բագրատունեաց շրջանի զինանշաններն էին իրենց հաստատուն կանոններով: Բայց առանձին նախատիպեր գալիս էին շատ աւելի հին ժամանակներից, հասնելով մինչեւ Դ., Արշակունեաց շրջան:

Զինանշաններում նոր երեւոյթներից էր տոհմական նշանների շրջափակող եզրագծի կամ շրջանակի երեւան գալը: Նշանը տեղադրւում է որոշակի հարթութեան մէջ եւ դրանով աւելի է ընդգծւում նրա տարբերութիւնը սովորական զարդաքանդակներից:

Շրջանակի մէջ դրուած նշաններից են եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցու հանրայայտ ճոխ քանդակները: Եկեղեցին կառուցուել է որպէս դամբարան, ուր մեր կարծիքով թաղուել են այն երեք իշխանական տների ներկայացուցիչներ, որոնց զինանշանները քանդակուած են եկեղեցու երեք ճակատներին՝ արծիւ (Դսեղի Մամիկոնեաններ), քարայծ (Ազիզբեկեաններ) եւ եղնիկ յօշոտող յովազ¹⁸:

Նկ. 42

Խորհրդանիշ պատկերաբանդակներ:
Եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցի

Նշուած երեք զինանշանները տեղադրուած են հիւսածոյ գեղեցիկ շրջանակների մէջ (Նկ. 42): Այդպիսի շրջանակներ նախորդ դարերի նշաններում բացակայում են, միակ բացառութիւնն է Անիի յովազակիր քանդակը, որը շրջափակում է յօրինուածքի միայն մի մասը, դուրս թողնելով խաչը եւ նրա ուժաձեւ պատուանդանը:

Եղվարդի քանդակներից քարայծը եւ առանձնապէս ճանկող արծիւը հանդիպում են նաեւ այլ կառույցներում, բայց առանց շրջանակի: Քարայծը քանդակուած է Գեղարդի երկրորդ ժայռափոր եկեղեցում եւ Գնդեվազ գիւղի (Վայոց ձոր) հին գերեզմանոցի տապանաքարի վրայ:

Բայց պէտք է տարբերել ճանկող արծուի երկու օրինակները՝ մէկի բաց թեւերում կան ոլորատիպ օղակներ, դա Դսեղի

¹⁸ Տե՛ս Հայկական զինանշաններ, մաս I, էջ 64, 77: Նկարներ՝ 64, 65, 69, 70, 70ա:

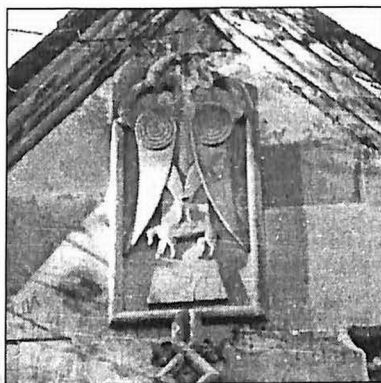
Մամիկոնեանների նշանն է, միևս օրինակներում օղակներ չկան՝ դա իսաղբական Ջաջուռ իշխանի տոհմաճիւղի նշանն է:

Նկ. 42ա

Եղվարդ, Ս. Աստուածածին եկեղեցի: Աստուածամոր եւ Յովհաննէս Մկրտչի փանդակները արեւմտեան ճակատում

Շրջանակի մէջ է դրուած նաեւ Դսեղի Մամիկոնեանների զինանշանը Բարձրաքաչ վանքում (նկ. 43):

Նկ. 43

Դսեղի Մամիկոնեանների զինանշանը
Բարձրաքաչ վանքում

Այս պատկերաքանդակի գլխաւոր մասը՝ երկգլխանի արծիւ-
ւը գալիս է դարերի խորքից, նախատիպը գտնուում է հարեւա-
նութեամբ՝ Դսեղ գիւղի է. դ. եկեղեցու պահպանուած թեւի ճա-

կատին: Սակայն Բարձրաքաչի արժիւը ունի նորոյթ՝ դա թեւերի օղակներն են, որոնք ընդօրինակում են Զուարթնոցի տաճարի փոքր սիւների խոյակների օղակները (նկ. 43ա): Զուարթնոցը նոյնպէս Մամիկոնեանների կառույց է, կառուցողը՝ Ներսէս Գ. Իշխանցին Մամիկոնեան տոհմից էր եւ իր կառուցած տաճարի առանձին կանգնած չորս սիւների խոյակներում տեղադրել է տոհմական նշանի արժիւը:

Նկ. 43ա

Մամիկոնեան տոհմական նշաններ: Զուարթնոց

Զուարթնոցում արժիւները եւ օղակները քանդակուած են առանձին, իսկ Բարձրաքաչ վանքի պատկերաքանդակում օղակները տեղափոխուած են գլխաւոր քանդակի վրայ եւ դարձել արծուի ինքնատիպութիւնը ընդգծող մի յատկանիշ: Այդպիսի օղակներ ունեն միայն Դսեղի Մամիկոնեանների արժիւները (համադրելով թմբուկի արծուի հետ): ԺԳ. դ. այս պատկերը դրուել է շրջանակի մէջ:

Շրջանակները արտացոլում են խորհրդանիշ արուեստի զարգացման նոր, աւելի բարձր փուլ, երբ խստանում են խորհրդանիշ պատկերազրութեան կանոնները, հասունանում է նրանց ամփոփ տարածութեան մէջ դնելու գաղափարը: Դրանով ընդգծւում է նրանց տարբերութիւնը սովորական զարդաքանդակներից,

ուժեղանում է տպաւորութիւնը: Մեր համոզմամբ շրջանակները կատարում էին նոյն դերը, որը եւրոպական զինանշաններում կատարում էին վահանները: Շրջանակները վահանների նախատիպերն Հայաստանում եւ եթէ մեր երկրում յաջորդ դարերում պահպանուէր պետականութիւնը, ապա շրջանակները կը ստանալին աւելի աւարտուն եւ կատարեալ ձեւ:

ԺԳ. դ. խորհրդանիշ արուեստում միւս նորութիւնն էր տոհմական զինանշանի հաւաքական պատկերը: Խաղբակեանների զինանշանի հաւաքական յօրինուածքը Գեղարդում նոր երեւոյթ էր եւ նախատիպ չունի նախորդ դարերի զինանշաններում: Յամենայն դէպս այդպիսիք այսօր յայտնի չեն, իսկ եթէ յետագայում ի յայտ գան, ապա անհրաժեշտ ճշտումներ կը կատարուեն նրանց ձեւաւորման ժամանակի շուրջ:

ԺԳ. դ. տոհմական եւ պետական զինանշաններում աւելի յստակ տեղ է գրաւում ուղեկցող մի բաղադրիչ՝ դա օձի կամ վիշապի գլուխն է: Եթէ ուշադիր նայենք նոր Վարազապանքի Զաքարեանների զինանշանին, ապա կը տեսնենք, որ երկմարմին յուշկապարիկի մէջքին հիւսուող ճիւղերը ոչ թէ կենաց ծառ է (ինչպէս գրել էինք առաջին մասում), այլ վիշապազլուխներ (տե՛ս սոյն աշխատութիւն, նկ. 36):

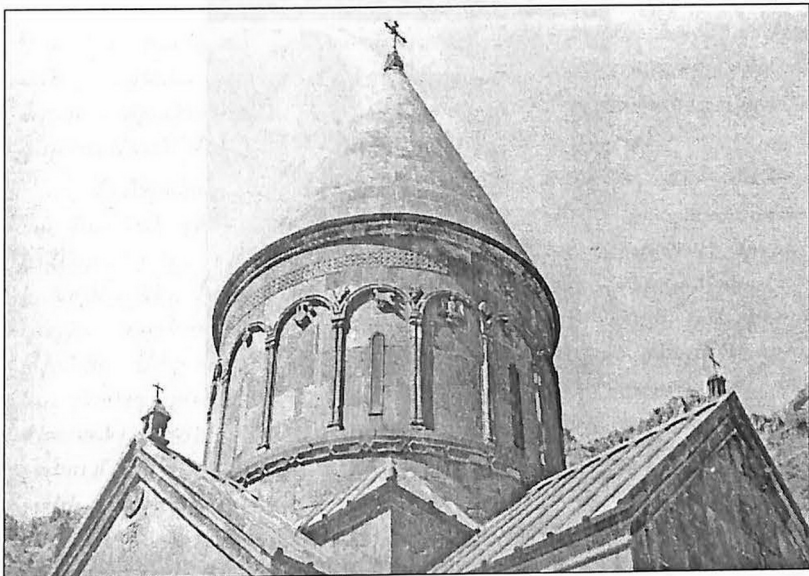
Խաղբակեանների զինանշանում առիւծների պոչերը նոյնպէս աւարտում են վիշապների գլուխներով (նկ. 39): Այստեղ զգացւում է Ժ-ԺԱ. դդ. խորհրդանիշ կանոնների ազդեցութիւնը (օրինակ ներկան Տաթեւի վանքում, Բագրատունիների տոհմական զինանշանում):

Զինանշաններում նոր երեւոյթներ երեւան էին գալիս արդէն Ժ. դ., նորութիւն էին, օրինակ, վարագոյրները Սանդղկավանքի դպրոցի մանրանկարներում: Բայց ԺԳ. դ. խորհրդանշաններում առ այժմ վարագոյրներ չեն հանդիպել:

ԺԳ. դ. տարածում է գտնում մի ուշագրաւ երեւոյթ, որը նախորդ (Ժ-ԺԱ. դդ.) հանդիպում է հագուադէպ:

Դա գմբէթների թմբուկների շրջանաձեւ հարթութիւնների օգտագործումն է նշաններ կամ նոյնիսկ բարդ յօրինուածքներ տեղադրելու համար: Դրա բնորոշ օրինակն է Գեղարդի Կաթողիկէ եկեղեցու թմբուկի քանդակաշարը: Թմբուկը զոյգ կիսասիւններով բաժանուած է 16 առանձին հատուածների, իւրաքանչիւր հատուած ունի կամար (նկ. 44): Թմբուկի հարաւ-արեւելեան կողմից կամարաշարում հորիզոնական դիրքով քանդակուած են

Խաղբակեանների գինանշանի բոլոր բաղադրիչները եւ լրացուցիչ մի նշան, դա իշխանութեան նշան է (արծուից աջ), հանդիպում է արդէն նախորդ՝ ԺԱ-ԺԲ. դդ.: Քանդակներում (օր. Սանահնի կամրջի Կիրիկեանների գինանշան՝ կատուաւընտանիքի կենդանու ականջներում): Նոյնպիսի նշան ունի նաեւ Եղվարդի յովագ-եղնիկ քանդակը (նկ. 42):

Նկ. 44

Խորհրդանշել Բանդակների շար՝ Գեղարդի գլխաւոր եկեղեցու քմբուկի վրայ

Պէտք է ասել, որ Եղվարդի եւ Գեղարդի թմբուկների գեղարուեստական ձեւաւորման մէջ պարզորոշ զգացւում է ոճական ընդհանրութիւնը՝ Եղվարդում եկեղեցու ճակատները նոյնպէս ունեն գոյգ կիսասիւնների շարք, որոնք աւարտւում են կամարներով, իսկ Գեղարդի Կաթողիկէի թմբուկը ներքեւում ունի հիւսածոյ շրջագիծ, ոճականօրէն նմանուող (աւելի ճիշտ՝ նախորդող) Եղվարդին¹⁹:

Քանդակագարդեր ունեն նաեւ գմբէթների թմբուկները Հառիճում, Հաղարծնում, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին, Խորանաշատ եւ այլ վանքեր: Բայց ոչ խորհրդանշել բնոյթի: Նրանց դերը

¹⁹ Հմմտ. Հայկական գիմնաշաններ, մաս. I, նկ. 69:

պարզ չէ եւ պէտք է ճշտուի՝ արդեօք կապ ունեն նոյն եկեղեցիների խորհրդանիշ քանդակների հետ թէ լոկ զարդաքանդակներ են:

Նկ. 45

Մամիկոնեանցների զինանշանի նիւթական տարբերակ:
Մակարավանք, գլխաւոր եկեղեցի

Ժ.դ. եկեղեցիներից միայն Կարսի Կաթողիկէ եկեղեցին թմբուկի վրայ ունի կախուրական քանդակներ, որոնց հետ առնչւում են ներսի քանդակները: Անիի Մայր տաճարը քանդակներ ունեցել է թէ ոչ հնարաւոր չէ պարզել, քանի որ գմբէթը չի պահպանուել:

ԺԳ. դ. հանդէս է գալիս Մամիկոնեան զինանշանի նոր օրինակ Աղստեւի հովտի կառոյցներում՝ Հաղարծնի եւ Մակարավանքի քանդակներում: Առաջինում աւանդական արծիւը թառած է եկեղեցու մանրակերտի վրայ: Ստացուել է ոչ աւանդական պատկեր՝ արծիւ, որը կարծէք հովանաւոր է եկեղեցուն: Այս զոյգը միասնութեան մէջ կարելի է ընկալել որպէս աշխարհիկ իշխանութեան խնամակալութիւն եկեղեցու հանդէպ:

Արտակարգ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Մակարավանքի Գլխաւոր եկեղեցու հարաւային ճակատի զինանշանի յօ-

ըինուածքը: Այն սիւժետային է՝ արծիւը կանգնած է զոհասեղանի վրայ, նրա կրծքի տակ կանգնած է մի փոքրամարմին կենդանի: Ի տարբերութիւն աւանդական պատկերին, արծիւը ճանկող չէ, հակառակը՝ կենդանին թաքնուել է ճանկերի հեւեւից, իսկ արծիւը իր կեցուածքով պաշտպանում է նրան արտաքին հարուածից:

Այս օրինակում արծիւը կենդանու պաշտպանն է:

Զոհասեղանի սեան վրայ քանդակուած է մարդու պատկեր (նկ. 45): Քանդակների դասաւորութիւնը զոհասեղանի հետ միասին յիշեցնում է Իսահակի զոհաբերութեան տեսարանը, որի մոտիւր տարածուած էր վաղ միջնադարեան հայկական քանդակագործութեան մէջ (Գառնահովիտ, Կողբ, Բերդաձոր)²⁰:

Քանդակում զոհասեղանի սեան վրայ հասկն առած մարդ է, նա Իսահակ լինել չի կարող, եթէ ընդունենք, որ պատկերուած է Աբրահամը, ապա արծուի տակ կանգնած կենդանուն կարելի է նոյնացնել Իսահակի հետ, այդ դէպքում, արծիւը հանդէս է գալիս աստծու դերում, որը փրկում է Իսահակին զոհաբերութիւնից: Մեր առաջարկած վարկածը նախնական բնոյթ է կրում եւ յետագայում նոր փաստերով կարող է հաստատուել կամ ժխտուել, բայց ուշագրաւը այն է, որ Մամիկոնեանների զինանշանում արտացոլուած է սիւժէ, տրուած է գաղափարական որոշակի իմաստաւորում: Արդեօք այդ իմաստաւորումը կապուած է տոհմական աւանդոյթների կամ պատումի հետ, այլաբանօրէն արտայայտում է այն դերը, որը կատարել են Մամիկոնեանները Հայաստանի պատմութեան մէջ, թէ՞ արձագանքում է նրանց պատմութեան վերջին ժամանակաշրջանի որեւէ կարեւոր իրադարձութիւնը, որը մեզ առ այժմ անյայտ է: Մեր կարծիքով, ԺԲ-ԺԳ. դդ. նրանց տոհմի հետ առնչուող իրադարձութիւնները արտացոլում են գտել Հաղարծնի եւ Մակարաւանքի քանդակներում, ընդ որում, բացառուած չէ, որ այդ իրադարձութիւնները եւ նրանց պատկերաքանդակ արտացոլումները այս կամ այն չափով կապուած են միմեանց հետ: Իսկ Մամիկոնեանների մասնակցութիւնը ԺԳ. դ. Աղստեւի հովտում Զաքարեանների իրադարձած կառուցումներում անկասկած է, այդ հաստատում է Մամիկոնեանների զինանշանը Հաղարծնի գաւթի առաստաղում,

²⁰ Լ. ԱԶԱՐԵԱՆ, Վաղ միջնադարեան հայկական քանդակը, էջ 92, նկար 23:

նաեւ Անտոն եւ Սարգիս Դսեղցի եղբայրների յիշատակումը Հաղարծնի գաւթի արձանագրութիւնում²¹ :

ԺԳ. դ. հայկական խորհրդանշանները ապրեցին զգալի առաջընթաց, պահպանելով աւանդական կանոնները, նրանք միաժամանակ հարստացրեցին խորհրդանշանների արուեստը յօրինուածքային նոր լուծումներով, արտաքին ձեւաւորման նոր եղանակներով: Հայկական միջնադարեան զինանշանների լաւագոյն նմուշներից շատերը կերտուել են ԺԳ. դ., նրանք ներառել են նախորդ դարաշրջանների օրինակները, բայց նրանց միջոցով արտայայտել են իրենց դարաշրջանի ոգին եւ պատմական իրողութիւնը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Զինանշանները որպէս պատմական գիտանիւղ

Սոյն աշխատութեան մէջ շարադրած նիւթը վկայում է, որ հայկական զինանշանները ունեն վաղեմի պատմութիւն, անտիկ (հելլենիստական) շրջանում այն արդէն ձեւաւորուել էր որպէս պետական իշխանութեան խորհրդանշ-պատկերագրութիւն, զինանշան: Հին Հայաստանը ունեցել է (ինչպէս հելլենիստական շրջանի այլ պետութիւններ) զինանշանի երկու օրինակ՝ մեծ եւ փոքր:

Ափսոսանքի արժանի է այն փաստը, որ շատ երկար ժամանակ անտիկ շրջանի հայկական զինանշանները քննութեան չեն ենթարկուել, մինչդեռ դրա համար փաստացի նիւթը վաղուց գիտական շրջանառութեան մէջ է, հրատարակուած են Զ. Պտուկեանի հիմնարար ուսումնասիրութիւնը եւ Պ. Սապապդեանի յօդուածները Արտաշէսեանների դրամների վերաբերեալ, պեղուած եւ հրապարակուած է հարուստ հնագիտական նիւթ:

Արտաշէսեանների դրամների պատկերանշանները պարզ ցոյց են տալիս, որ դեռեւս հին ժամանակներում Արարատ լեռը

²¹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ Զ, Իջեւանի շրջան: Կազմեցին Ս. Ա.ԻԱԳԵԱՆ, ՀՌ. ԶԱԼՆՓՈԼԱԴԵԱՆ, Երեւան, 1977, էջ 34, արձանագրութիւն № 54:

խորհրդանշել է Հայաստանը, իսկ լրացուցիչ բաղադրիչների հետ հանդիսացել է երկրի պետական զինանշան:

Արարատի պատկերով դրամները գիտական մամուլում հրապարակուել են 1972 եւ 1975 թթ., բայց ցարդ ուշադրութեան չեն արժանացել:

Արտաշէսեան արքայատոհմից բացի զինանշաններ են ունեցել նաեւ ազնուական այլ տոհմեր, որոնց նշանները պատկերուած են քարէ կնիքների վրայ: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ անտիկ կնիքների պատկերները կրկնուում են դարեր անց՝ Արշակունիների դամբարանի եւ Քասախի բազիլիկայի քանդակներում, եւ նոյնիսկ շատ աւելի ուշ չրջանում՝ Զաքարեան Հայաստանի եկեղեցական քանդակներում: Այդ առումով Եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցու նշանները ունեն պատմա-աղբիւրագիտական մեծ արժէք, այստեղ 1500 տարի անց վերարտադրուում են հայկական զինանշանների հնագոյն նմոյշները, ինչպէս, օրինակ, առիւծի եւ եղնիկի գոյգը (նկ. 16ա)²³: Անտիկ չրջանից միւս պատկերն է՝ զոյգ եղջերուներ, որոնց միջեւ անհասկանալի մի կենդանի է: Այս պատկերի կրկնութիւն է Քասախի բազիլիկայի գոյգ եղջերուների քանդակը (մէջտեղում խաչ) (նկ. 15 եւ 16ա)²²:

Վերջապէս, կնիքներից մէկը ունի իր զուգահեռը Աղցի դամբարանի յայտնի քանդակում՝ Հայկ-Օրիոնի մարտը խոզի հետ (նկ. 16ա)²³:

Նշուած զուգահեռները վկայում են, որ Արտաշէսեան չրջանի շատ ազնուական տոհմեր գոյատեւել են նաեւ Արշակունեաց Հայաստանում որպէս աւատապետական տոհմեր, բայց պահպանելով հին նշանները: Նրանց թւում եղել են նաեւ Երուանդունի-Արտաշէսեան տոհմի ներկայացուցիչներ: Արտաշէսեան (ինչպէս եւ Արշակունի) արքայատոհմը չէր կարող միանգամից վերանալ ասպարէզից, ընկել էր նրանց թագաւորութիւնը, բայց մնացել էին տոհմի անդամները: Արշակունեաց չրջանում նրանք կարող էին հանդէս գալ նոր ազգանունով, բայց կային նաեւ աւատական ազնուականներ հին արքայական ազգանունով, նրանցից մէ-

²² Տե՛ս սոյն յօդուածի Ա բաժնում (Բագմավէպ 2003, էջ 171 եւ 176): Նկարները տե՛ս նաեւ Բ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Ակմարկմեր հիմ Հայաստանի արուեստի պատմութեամ, տախտակ XLIX:

կին յիշատակում է Ե. դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցին, դա Վահան Մամիկոնեանի զինակից Ներսէս Երուանդունին է²³:

Աղցի դամբարանի քանդակները պատմական բացառիկ արժէք ունեն, նրանց շարքը մի հանգոյց է, որը կապում է երկու դարաշրջան՝ անտիկ եւ վաղ միջնադար: Միաժամանակ նա կապում է միջնադարի երկու ժամանակաշրջաններ՝ Դ. դ. (վաղ միջնադար) եւ ԺԳ. դ. (զարգացած աւատապետութիւն): Այսպիսով, Աղցի քանդակները միացնում են իրար երկար ժամանակաշրջանի (մ.թ. ա. Բ. դ. - մ.թ. ԺԳ. դ.) բեւեռները: Ներկայումս յայտնի չեն այն յուշարձանները կամ գտածոները, որոնք կարող են ամբողջացնել այդ շղթան: Բայց նրանք անկասկած կան, որովհետեւ Դ. դ. Աղցի քանդակապատկերները չէին կարող ԺԳ. դ. վերականգնուել պարզապէս յիշողութեամբ: Այդ հնարաւոր էր միայն այն դէպքում, եթէ առկայ լինէր հին տոհմերի նոր սերունդը, չնայած նրանց ազգանունները կազմուել էին նոր շառաւիղների աւագանու անուններից:

Իսկ որ Արտաշէսեանների եւ Արշակունիների շառաւիղները հասել էին մինչեւ ԺԳ. դ., հաստատում են Եղվարդի եւ Մակարավանքի նշանները: Նոր տուեալներ կարող է ի յայտ բերել նոր Վարազավանքի քանդակների մանրագնին քննութիւնը, որը ցարդ չի կատարուած:

Ասածի կապակցութեամբ ցանկանում ենք առանձնացնել մի հարց:

Մեր կարծիքով Երուանդունի-Արտաշէսեանների խորհրդանշանները ընդհանրութիւն ունեն Մամիկոնեանների տոհմական զինանշանի հետ:

Արշամ Երուանդունու դրամի պատկերը՝ ճանկերում կայծակ պահած արծիւը («ճանկող արծիւ») յօրինուածքային կառուցուածքով շատ հարազատ է Մամիկոնեանների խորհրդանշանի յօրինուածքին, որը նկարագրել է պատմիչ Փաւստոս Բուզանդը եւ նրանից օգտուող Մեսրոպ Վայոցձորցին (Ժ. դ.): Նրանք Մամիկոնեանների զինանշանը նկարագրում են որպէս արծիւ («արծուանշանք»), որը «աղեղնածիղք» է, իսկ նրանց դրօշը «աղեղնադրօշք»: Այդ վկայութիւնների հիման վրայ Վ. Հացունին եզրակացնում է, որ Մամիկոնեանների զինանշանն էր արծիւը, որը

²³ Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 280, 281:

ճանկերում պահում էր աղեղ: Նոյն պատկերը ունէր եւ դրօշը²⁴: Յաջորդ դարերում աղեղին փոխարինել է գառնուկը կամ այլ կենդանի:

Միւս կողմից, աղեղը եղել է Արտաշէսեան խորհրդանիշ բաղադրիչներից մէկը, ինչպէս այդ երեւում է Հայաստանին վերաբերող հռոմէական դրամի պատկերից (Անտոնիոսի եւ Վերոս-Աւրելիոսի կողմից կտրած (նկ. 12 եւ 13ա)²⁵: Երկու տոհմերի՝ Արշամ Երուանդունու (նոյն Արտաշէսեան) եւ Մամիկոնեանների զինանշանների նմանութիւնը հիմք է տալիս նախնական դիտողութիւնների համար:

Նախ պէտք է նկատի ունենալ, որ Դ. դ. վերաբերում է առաջին գրաւոր տեղեկութիւնը Մամիկոնեանների զինանշանի մասին, բայց պարզ է, որ վերջինը ձեւաւորուել է աւելի վաղ: Երկրորդ, Մամիկոնեան ազգանունը շրջանառութեան մէջ է մտել Դ. դ. 20-ական թթ. վերջում, Տրդատ Գ.ի գահակալութեան վերջին տարիներին: Մովսէս Խորենացու հաղորդման համաձայն Մամիկոնեանների Նահապետ Մամգոնը սպանել էր Թագաւորի դէմ ըմբոստացած Տարօնի տէր Սլկունի Սղոկին: Որպէս պարզեւ Մամգոնը ստացել էր Տարօնը եւ բացի այդ, Տրդատը նրա անունով տոհմը կոչում է Մամգոնեան²⁶:

Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւնից» յայտնի է, (§ 860), որ այդ ժամանակ Մամիկոնեանների Նահապետն էր սպարապետ Արտաւազդը: Մինչ այդ տոհմի ազգանունը պէտք է լինէր Խաղբակեան, որը ծագումով կապուած էր Գուշարեանների հետ, Հայկի սերնդից²⁷: Պատմաբանասիրութեան մէջ տարածում գտած Մամիկոնեանների «ճենական» ծագման վարկածը Մովսէս Խորենացու մի վկայութեան սխալ մեկնաբանութեան արդիւնք է եւ ակնյայտօրէն հնացած: Առաջիկայ հետազոտութիւնները պէտք է պարզեն Գուշարեանների առնչութիւնը Արտաշէսեանների հետ, որից յետոյ հնարաւոր կը լինի վերջնական եզրակացութիւն անել Մամիկոնեանների եւ Արտաշէսեանների տոհմական ազգակցութեան մասին, որին ակնարկում են զինանշանները:

²⁴ Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Հայ դրօշներ պատմութեան մէջ, Վենետիկ, 1930, էջ 63,

²⁵ Տե՛ս սոյն յօդուածի Ա բաժնում (Բազմալեզ 2003, էջ 153 եւ 156),

²⁶ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն հայոց, գիրք Բ, գլ. 26, էջ 148-149,

²⁷ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ստեղծման 1500-ամեակը: Միջազգային գիտաժողովի դրոյքներ, Երեւան, 1991, էջ 46, 47,

Սոյն հարցի կապակցութեամբ պէտք է տանք մի պարզաբանում.

«Հայկական զինանշանների, առաջին պրակում գրել ենք, որ Հայաստանը Հռոմին ենթարկելու առթիւ Օգոստոս կայսրը դրամ է կտրել, որի Բ երեսին պատկերուած է ճանկող արծիւ, եւ գրուած է լատիներէն մակագրութիւն՝ «Հայաստանը Նուաճուած» («ARMENIA CAPTA»): Ըստ մեր ենթադրութեան պատկերը ներկայացնում է նուաճուած երկրի խորհրդանշանը, այսինքն Արտաշէսեանների զինանշանը: Վերջինը համընկնում է Մամիկոնեանների զինանշանի հետ: Բացի այդ, հետեւելով դրամագէտ Խ. Մուշեղեանի կարծիքին, գրել ենք, որ Տիգրան Բ-ի թագի վրայ պատկերուած երկու թռչուններն ու աստղը (իրականում արեւը) ոչ թէ զինանշան է, այլ արեւի պաշտամունքի խորհրդանիշ: Որպէս տրամաբանական հետեւութիւն եզրակացրել ենք, որ երկու տոհմերի խորհրդանշանների նմանութիւնը պատահական չէ»²⁸:

Պէտք է ասել, որ տուեալ դէպքում մեր կողմից թոյլ է տրուած չփոթութիւն՝ հռոմէական դրամի վրայ պատկերուած է Յաղթանակի աստուածուհին, որը յենում է ցուլի վրայ²⁹: Ինչ վերաբերում է մեր (գրքում տեղադրուած) նկարին, ապա այն մեր կողմից արտաշէսեան զինանշանի հնարաւոր տարբերակը վերարտադրելու մի փորձ է, իսկ նրա տեղադրումը մենագրութեան առաջին մասում՝ շտապողականութեան արդիւնք: Հաշուի չենք առել նաեւ միւս հեղինակների կարծիքը, որոնք Տիգրանի թագի պատկերը համարել են զինանշան (այդ հեղինակների կարծիքները տրուած են սոյն աշխատութեան առաջին գլխում): Տալով սոյն բացատրութիւնը ուղղում ենք մեր կողմից թոյլ տրուած սխալը:

Միւս կողմից, Արտաշէսեան խորհրդանշանի ճանկող արծուի օրինակը իրօք շատ հարազատ է Մամիկոնեանների Դ. դ. զինանշանին: Այդ երկու տոհմերի ծագումնաբանական կապը, նրանց զինանշանների յօրինուածքային նմանութեան հարցերը

²⁸ Հայկական գիմնաշնչներ, մաս I, էջ 79, ծան. I եւ նկար 74դ. Խ. Մուշեղեանի յօդուածը տե՛ս՝ Հիմ Հայաստանի դրամական շրջանառութեան պատմութիւնից, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1970, N3, էջ 81, 82:

²⁹ Տե՛ս Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Հայաստանի վերաբերեալ հռոմէական դրամներ եւ մեդալիոններ, էջ 44, 51, նկար 7, նաեւ տախտակ 1, նկար 7: Խ. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ, նշ. յօդուածը, նկար՝ 82-83 էջերի միջեւ:

լինելու են մեր առաջիկայ ուսումնասիրութեան կարեւոր խնդիրներէց մէկը:

Բագրատունեաց շրջանի գինանշանները սոյն ուսումնասիրութեան մէջ ներկայացուած են երկու նոր եւ կարեւոր օրինակներով՝ դա Արշարունիքի Աւետարանն է) որը բոլորովին անհիմն անուանում են «Մողնու» եւ Կարսի Մայր տաճարի քանդակախումբը: Նրանց վերլուծութիւնը տրուեց վերը, այստեղ որպէս ամփոփում պէտք է ասել, որ նշուած երկու յուշարձանների շնորհիւ հնարաւոր է դառնում հաստատել Հայաստանում Ժ-ԺԱ դդ.:

Նկ. 46

Կիլիկիայի Թագաւոր Լեւոն Բ-ի պատկերը
գինանշանի հետ՝ դրամի վրայ

Խորհրդանշանների համակարգի (ձեւաւորման փաստը եւ կատարել այդ համակարգի հետազօտութիւնը: Անշուշտ, համակարգի կառոյցը չի սահմանափակուել այսօր մեզ յայտնի օրինակներով, եղել են եւ այլ մանրանկար եւ քանդակապատկեր նշաններ, որոնք առ այժմ մեզ անյայտ են: Մնում է յայտնաբերել նրանց:

Շարունակելով Բագրատունեաց տոհմական գինանշանի կառոյցի վերլուծութիւնը, նշեցինք շուշանի որոշակի դերը որպէս խորհրդանշանների լրացուցիչ բաղադրիչ: Այդպիսին է այն Սան-

դըղկավանքի Աւետարանի մանրանկարներում եւ Զաքարեանների զինանշանում: Շատ բնորոշ է այդ տեսակէտից շուշանի պատկերը Կիլիկիայի Լեւոն Բ. թագաւորի զինանշանում՝ թագաւորը բազմած է գահի վրայ, ձախ ձեռքում խաչ է, աջում շուշան: Երկուսն էլ նրա թագաւորական իշխանութեան լրացուցիչ խորհրդանշն են (նկ. 46):

Այստեղ եւս շուշանը տրուած է ռճաւորուած տեսքով (Հմմտ. նկար 35ա), ուր տրուած են միջազգային զինանշանագիտութեան մէջ ընդունուած շուշանի պատկերները, վերին շարք՝ բնական տեսքով, ներքին շարք՝ ռճաւորուած³⁰: Ներքին շարքի մէջտեղի նկարը լրիւ համապատասխանում է հայկական հերալդիկ նշաններում շուշանի վերը նշուած երկու օրինակներին:

Հայկական զինանշաններում կիրառուում էին նաեւ այսպէս կոչուած դիֆերենտներ՝ լրացուցիչ տարբերակիչ նշաններ: Դրանք են՝ կէտերը, աստղերը, կիսալուսինը, նիզակի ծայրը եւ այլ³¹: Այդպիսիք ունեն Լեւոն Բ-ի դրամի զինանշանը (աստղ), Սանահ-նի գաւթում Կիւրիկեանների զինանշանը՝ օղակ Յովազի քանդակի գլխավերեւում³²:

Դիֆերենտները նոյնպէս լայնօրէն կիրառուում էին միջազգային զինանշանագիտութեան մէջ եւ բերուած փաստերը վկայում են, որ զինանշանների հայ վարպետները պահպանում էին իրենց արհեստի միջազգային կանոնները:

Վերը ասուեց, որ Բագրատունիների տոհմական զինանշանի յօրինուածքում որոշակի դեր են կատարում երկու կամարներ, բայց նրանց դերը պարզ չէ: Քանի դեռ չի գտնուած կամարների նախատիպը, պէտք է որոնել նրանց զուգահեռները միւս մանրանկարներում:

Նմանատիպ կամարներով կիսախորան ունեն էջմիածնի Աւետարանի (989 թ.) երկու մանրանկարներ³³: Նրանք Ժ. դ. նկարուած մանրանկարներ են (Աւետարանիչներ)³⁴ (նկ. 47): Ընդ ո-

³⁰ Տե՛ս В. ПОХЛЕБКИН, Международная символика..., с. 221, рис. 138.

³¹ Տե՛ս КАЗАМАНОВА, Введение в античную нумизматику, М., 1969, с. 156.

³² Տե՛ս Հայկական զինանշաններ, մաս I, նկ. 10, 28:

³³ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2374 էջ 6ր-7ա:

³⁴ Մանրանկարների մասին տե՛ս ՍԻՐԱՐԺԻ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, Էջմիածնի Աւետարանի սկզբի Քերթերի մանրանկարների թուականը, «Հայ արուեստը միջնադարում», Երեւան, 1975, էջ 31, 51, 52:

րում նրանց կիսախորանի ձեւաւորումը լրիւ համընկնում է էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակապատկերի յորինուածքի հետ՝ զոյգ աղաւնիներ եւ կենտրոնում խաչ օղակի մէջ:

Նկ. 47

Էջմիածնի Աւետարան: Կամարներ

Նշուած երկու պատկերները ունեն ընդհանուր ելակէտ, նախատիպ, որը պէտք է գտնել: Այս երկուսի եւ 862 թ. մանրանկարի (Բագրատունիների զինանշան) համեմատական քննութիւնը հնարաւորութիւն կը տայ ամբողջացնելու Բագրատունիների զինանշանի յորինուածքի իմաստաբանութիւնը:

Ժ. Տիերրիի կարծիքով Կարսի տաճարի թմբուկի վրայ պատկերուած են 11 առաքեալներ եւ Մարիամ կոյսը, որին նա նոյնացնում է օձերի հետ կանգնած պատկերը: Ամբողջ քանդակախումբը ներկայացնում է Համբարձման տեսարան, որտեղ Քրիստոսին փոխարինում է գմբէթի խաչը: Առաքեալները, իբր շրջապատել են Մարիամին եւ իրենց շարժումներով արտայայտում են զարմանք եւ հիացմունք: Բացի այդ, հաւատարիմ այն սկզբունքին, որը հայ արուեստում ամէն կերպ փնտրում է օտար ազդեցութիւն, Տիերրին գտնում է, որ հայկական այս Համբարձ-

ման տարբերակի ծագումը պետք է փնտրել բիւզանդական արուեստում, առաքեալների պաշտամունքը Բիւզանդական կայսրութիւնից անցել է Հայաստան, ուր Ժ-ԺԱ. դդ. առաքեալները վայելում էին առանձին յարգանք³⁵:

Այս վարկածը բացայայտ թիւրիմացութիւն է. 12 մարդկանց պատկերների մասին ասուեց վերը (բաժին Բ, գլ. Ա, § 2), օձերով կանգնածը տղամարդ է եւ իր զգեստով ու դիմագծով ոչնչով չի տարբերում միւս պատկերաքանդակներից:

Տիրերին քանդակախմբի իմաստաւորումը յարմարեցնում է արդէն նախատիպ դարձած գծապատկերին, ընդ որում նրա կարծիքով տրոմպերի կենդանական քանդակները (արծիւ, ցուլ) եւ մարդկանց զոյգ գլուխները աւետարանիչների խորհրդանիշեր են: Նոյն իմաստը իբր ունեն կենդանիների եւ մարդագլուխների քանդակները Սանահնի Ս. Աստուածածնի եւ Գնդեվանքի եկեղեցիներում³⁶: Այս դէպքում նոյնպէս դրսեւորւում է նախատիպ դարձած աւանդական սկզբունքը՝ բոլոր դէպքերում առիւծի եւ ցուլի քանդակները համարել աւետարանիչների խորհրդանիշ:

Իրականում Կարսի տաճարի, Սանահնի եւ միւս կառոյցների քանդակները վերաբերւում են աշխարհիկ կեանքին եւ գեղարուեստա-առարկայական ձեւով ներկայացնում են միջաւատապետական յարաբերութիւններին յատուկ փոխադարձ կապը: Այդ մասին մանրամասն խօսուել է համապատասխան բաժնում:

Օտար գիտնականները ծանօթ չեն հայկական կտիտորական զինանշանների քանդակաշարքերի կամ քանդակախմբերի կազմաւորման սկզբունքներին, չեն պատկերացնում, որ Ժ-ԺԳ. դդ. Հայաստանում եղել է քանդակաշարք կազմելու համակարգ, որոշակի սկզբունք: Եւ յաճախ հայկական օրինակներում տեսնում են օտար ազդեցութիւն, երբ այդպիսի ազդեցութեան հետք չկայ: Դրանում զգալի չափով մեղաւոր է նաեւ հայ պատմազինանշանագիտութիւնը, որը տասնամեակներ շարունակ աչքաթող է արել այդ կարեւոր ասպարէզը:

ԺԳ. դ. խորհրդանշանների առեղծուածքներից է Զաքարեանների զինանշանի խորհրդանիշը՝ յուշկապարիկը: Յայտնի է,

³⁵ Տե՛ս Ж. М. ТЬЕРРИ, Скульптурный декор... (Тезисы), с. 2-4: Նոյնը՝ J. M. THIERRY, La cathédrale des saints-Apôtres de Kars, էջ 47, 48:

³⁶ Տե՛ս Ж. М. ТЬЕРРИ, Скульптурный декор... (Тезисы), с. 5: Նոյնը՝ J. M. THIERRY, La cathédrale des saints-Apôtres de Kars, էջ 50, 51:

որ Զաքարեանները իրենց համարում էին Բագրատունիների տոհմակիցներ (Իվանէի արձանագրութիւնը Հաղարծնում, Սարգիս Մեծի դուստր Վանենու արձանագրութիւնը Սանահնում): Եւ դա միանգամայն հաւանական է, Անիի անկումից յետոյ Բագրատունիների մի մասը անցաւ Կապադովկիա, Գագիկ Բ. Բագրատունու մօտ, Կիլիկիայում հայկական իշխանութեան հիմնադիր Ռուբէնը նոյնպէս Բագրատունի էր: Ռուբինեանների պետական նշաններում, որպիսիք ներկայացուած են Լեւոն Բ.ի դրամների վրայ, պարզ երեւում է Բագրատունիների զինանշանի ազդեցութիւնը:

Սակայն Զաքարեանները ընտրեցին յուշկապարիկը, այս դիցաբանական կենդանու պատկերները նրանց նշաններում յայտնի են մի քանի տարբերակներով (մինչ այժմ չի պարզուած միայն Վահրամեան ճիւղի օրինակը)³⁷:

Ինչո՞վ էր պայմանաւորուած յուշկապարիկի ընտրութիւնը:

Ա. Մնացականեանի բացատրութեամբ յուշկապարիկների ծնող-զոյգի գլուխների վրայ կարող էր դրուել տոհմի ընդհանուր նախնու իմաստն արտայայտող թագ: Նրանք կարող էին դիտուել որպէս պետութեան խորհրդանիշ, առանձին տիպի գազաններ Աստուածաշնչում ներկայացնում էին հին աշխարհի չորս թագաւորութիւնները (Մարաստան, Պարսկաստան, Բաբելոն, Յունաստան), ինչպէս Դանիէլ Մարգարէի տեսիլքում (Դանիէլ, է 17-19)³⁸:

Եթէ ԺԲ-ԺԳ. դդ. պահպանուէին տեսիլքի աւանդութները (իսկ դա միանգամայն հնարաւոր է), ապա թագակիր յուշկապարիկները պէտք է արտայայտէին Զաքարեանների նախնիների թագը, թագաւորութիւնը, այն է՝ Բագրատունիների պետութիւնը:

Այսօրուայ վիճակով սրանից աւելի մանրամասն բացատրութիւն չենք կարող տալ:

ԺԲ-ԺԴ. դդ. հայկական խորհրդանշաններում երեւան եկան նոր երեւոյթներ՝ հաւաքական զինանշանների յօրինուածքների ձեւաւորման նոր սկզբունքներ, սիւստային յօրինուածքներ: Նոր

³⁷ Որոշ դէպքերում խորանշատի Ս. Աստուածածին եկեղեցու ճանկող արծուի քանդակը շփոթում են Վահրամեանների զինանշանի հետ: Տե՛ս Ա. ՇԱՀՆԱ. ԶԱՐԵԱՆ, Վախրամեանների իշխանութիւնը, Երեւան, 1990, էջ 147:

³⁸ Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՆԵԱՆ, Հայկական զարդարուեստ, էջ 358-360:

երեւոյթ կարելի է համարել այնպիսի եկեղեցիների կամ նոյնիսկ վանական համալիրների կառուցումը, որոնք իրենցից ներկայացնում էին խորհրդանշանների գանձարաններ: Դրանք են Գեղարդի վանքը՝ Ն. Վարազավանքի, Մակարավանքի վանքերը, եւ առանձնապէս Եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այս կառույցը արտակարգ երեւոյթ է, որը լրիւ բացատրելու համար դեռ ժամանակ է պահանջուում: Մենք նրա քանդակները համարում ենք հայկական միջնադարեան խորհրդանշանների դասական օրինակ՝ թէ տոհմական զինանշանների եւ թէ պետական խորհրդանիշը հասկանալու տեսանկիւնից:

Մենազրուլթեան առաջին մասում մենք որոշել էինք, որ Եղվարդի եկեղեցու երեք ճակատների քանդակները երեք իշխանական տների՝ Դսեղի Մամիկոնեանների, Արշակունիների (կամ նրանց հպատակների շառաւիղներից մէկի) եւ Ազիզբեկեանների զինանշաններն են³⁹:

Մեր մենազրուլթեան առաջին մասի լոյս տեսնելուց կէս տարի անց գիտական մամուլում հրապարակուել է մի յօդուած, որի հեղինակները նոյնպէս քննում են հայկական միջնադարեան խորհրդանշանները, հիմնականում բերելով Մակարավանքի եւ Եղվարդի եկեղեցու քանդակների օրինակները⁴⁰:

Յօդուածում արուող փաստարկումներն ու եզրակացութիւններն ուղղակի հակադրում են մեր եզրակացութիւններին եւ սկզբունքային առարկութիւնների տեղիք են տալիս:

Այդ պատճառով մենք պարտաւոր ենք անդրադառնալ յօդուածագիրների արտայայտած տեսակէտներին:

Հեղինակները գտնում են, որ միջնադարեան զարդաքանդակների զգալի մասը ուղղակիօրէն առնչւում են արեւի պաշտամունքի հետ կապուած առասպելների հետ: Այնինչ, նրանց կարծիքով, շատ մասնագէտներ չներթափանցելով զարդաքանդակները կերտող արուեստագէտի նպատակների, քաղաքական տիրող իրավիճակի խորքերը, այդ զարդաքանդակները հիմնականում դիտել են իբրեւ տոհմական զինանշաններ, տոտեմներ, խորհրդանշաններ, կոտորակական պատկերներ, ծնող զոյգեր, որսի սովո-

³⁹ Տէ՛ս Հայկական զինանշաններ, մաս I, էջ 64, 68, 69:

⁴⁰ Հ. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ, Ս. ՍԱՂՈՒՄԵԱՆ, Միջնադարեան զարդաքանդակների խորհրդանշանների հարցի շուրջ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի». 1993, № 3, էջ 49, 50:

րական տեսարաններ, հայկական ինքնատիպ այդ արուեստի արմատները փնտրելով հարեւան երկրներում⁴¹։ Այս դիտողութիւնները, չհաշուած վերջինի, վերաբերում են Ա. Մնացականեանի, Բ. Առաքելեանի, Ս. Մնացականեանի տեսակէտներին, որոնք մենք յաճախ մէջբերել ենք մեր աշխատութեան մէջ։

Այդ դիտողութիւնները վերաբերում են նաեւ մեզ, չնայած մեր աշխատութեանը յօդուածագիրները ծանօթ չեն վերը նշուած պատճառով։ Նրանք, փաստօրէն, յայտարարում են, որ վերը նշուած ուսումնասիրողները չեն հասկացել հայկական զարդաքանդակների գաղափարական իմաստը, հաշուի չառնելով վարպետ-քանդակագործների մտայղացումը, պատմական իրադրութիւնը, սխալմամբ քանդակներին տուել են ոչ իրական բացատրութիւն։

Յօդուածագիրների կարծիքով արեւապաշտութեան աննման առասպել են պարունակում առիւծի եւ ցուլի-մենամարտը պատկերող զարդաքանդակները, որոնք կերտուել են Մակարավանքի գաւթի չքամուտքի վերնամասում (կապում է Միթրա-Միհրի հերոսութիւնների հետ, օր.՝ ցուլ սպանելուն)։ Արեւապաշտութեան մի այլ դրուագ է ներկայացնում այն բարձրաքանդակը, ուր ամառային արեւի խորհրդապատկեր առիւծի փոխարէն հանդէս է գալիս գարնանային արեւի խորհրդապատկեր արծիւը, իսկ ցուլի փոխարէն՝ խոյը։

Որպէս ապացոյց, յիշատակուած են Անիի Մայր տաճարի հարաւային ճակատի քանդակը, Խորանաշատի, Յախաց քարի, Գլաճոր (Թանդէ) վանքի, Հերհերի Ս. Սիոն, Գեղարդի, Մակարավանքի, Եղվարդի Ս. Աստուածածին եւ այլ եկեղեցիների քանդակներ⁴²։

Բայց հեղինակները ոչ մի ապացոյց չեն բերում, որ Մակարավանքի իրենց նշած քանդակը (ցուլ-առիւծ մենամարտ) իրօք կապում է արեւապաշտութեան կամ Միհրի սխրանքների հետ։ Նրանք միայն յայտարարութիւն են անում, չբացատրելով՝ ինչպէս քրիստոնեայ պաշտամունքային կառոյցում կարող էր քանդակուել հեթանոս աստուածութեան կերպարը։ Մակարավանքից բերուած միւս օրինակում (նկատի ունեն գլխաւոր եկեղեցու հարաւային ճակատի քանդակը, տե՛ս նկար 45) արեւի

⁴¹ Տե՛ս նոյն, էջ 51, 52։

⁴² Տե՛ս նոյն, էջ 52։

խորհրդապատկեր է համարուում արծիւը, որն երբեք այդպիսին չի եղել, ընդ որում այս օրինակում իբր ցուլին փոխարինել է խոյը, բայց խոյը նշուած քանդակում չի կուտում արծուի հետ, իսկ վերջինը ճանկող չէ: Այդ հանգամանքի վրայ հեղինակները ուշադրութիւն չեն դարձրել: Նրանց մատնանշուած ճանկող արծուի քանդակների օրինակները բոլորը Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոհմի տարբեր ճիւղերի զինանշաններ են (Հերհերի Ս. Սիոնում՝ Սիւնիքի Օրբելեանների): Առանձնապէս ուշադրաւ է, շարունակում են յօդուածագիրները, Եղվարդի բարձրաքանդակը, ճարտարապետ Շահիկը, կարծես յետագայում ծագելիք կասկածները փարատելու համար, արծուի լայնատարած թեւերի վերնամասում կերտել է զոյգ արեւներ, իսկ հպարտօրէն դուրս ցցուած կրծքին՝ արեւի սկաւառակ հրարձակ: Այստեղ պատկերուած է ոչ միայն գոյամարտը, այլեւ արեւապաշտութեան առասպելի մի դրուագ⁴³:

Բնական հարց է ծագում քանի սխալ կարելի է թոյլ տալ մէկ պարբերութեան մէջ: «Զոյգ արեւները» դրանք Դսեղի Մամիկոնեանների զինանշանում արծուաթեւերի օղակներն են, որոնց մասին ասուեց վերը (տե՛ս բաժին Բ, գլ. Բ, §3, նկարներ 43, 43ա): Նրանք զինանշանում լրացուցիչ բաղադրիչների դեր են կատարում են եւ տոհմական նշանների աւանդոյթով կապուած են Զուարթնոցի խոյակների օղակների հետ: Ոչ արծիւը, ոչ նշուած օղակները արեւի նշան չեն եղել նոյնիսկ հեթանոսական շրջանում:

Տիգրան Բ-ի եւ Արտաւազդ Բ-ի դրամների վրայ առկայ են արեւի նշաններ՝ նրանք ունեն բազմաճիւղ կամ սկաւառակաձեւ արեւի տեսք: Արծուի կրծքի վրայ գծագրուած «արեւի սկաւառակ հրարձակը»՝ դա պարզապէս քանդակի խորհրդանիշ բնոյթը ընդգծող նշանն է, ինչպէս բացատրուեց վերը:

Առաւել զարմանալի է, որ ճանկող արծուաքանդակը հեղինակները դիտում են որպէս գոյամարտ: Ինչ գոյամարտի մասին է խօսքը՝ ճանկերի մէջ սեղմուած, եւ շարժուելու հնարաւորութիւն չունեցող անզօր խոյը մի՞թէ կռուողի տպաւորութիւն է թողնում:

Յօդուածագիրների կարծիքով ճարտարապետ Շահիկը, 1301 թ. կերտելով Եղվարդի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, մի նոր ու-

⁴³ Տե՛ս նոյն, էջ 52:

ղի հարթեց: Երկինք խոյացող սլացիկ տաճարը կառուցելով վարպետը կարծես կեանքի էր կոչում եւ հպարտութիւն ներշնչում օտարի լծի տակ հեծող, ֆիզիկապէս եւ բարոյապէս ընկճուած ազգին: Առանձնապէս հետաքրքրութիւն է ներկայացնում եկեղեցու արեւելեան ճակատի քանդակը՝ վագրը գետին է տապալել եւ նուաճողի կեցուածքով հանդիսաւոր խողխողում է զոհին: Այստեղ խօսքը յայտնի քանդակի մասին է (նկ. 42):

Գ. Յովսէփեանը նրանում տեսնում է պարսկական ազդեցութիւն⁴⁴: Յօդուածագիրները դրան աւելացնում են իրենց մեկնաբանումը՝ տափաստանի բծաւոր զազանը տեղացի չէ, եկել է արեւելքից եւ իրեն բերող նուաճողների պէս նախճիրներ է տանում: Այս ինքնատիպ քանդակում, ըստ հեղինակների, քանդակագործը կերտել է կատաղի եւ ատելի գիշատիչ կենդանու, նկատի ունենալով թաթարական հորդաներին: Իսկ քարայծին կերտելիս՝ նուաճուած եւ ոտնակոխ եղած հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկներին: Այս իրավիճակը խորապէս զգացող վարպետը զարմանալի լաւատես է, նա հաւատում է, որ կարելի է չտկել իրավիճակը, կանխել ժողովրդի ոչնչացումը եւ երկրի ամայացումը հոգեւոր եւ աշխարհիկ ուժերի վերամիաւորման միջոցով: Այս է ըստ հեղինակների տաճարի արեւմտեան ճակատի զարդաքանդակների իմաստը, որ խաչաթեւերին կերտուած են Աստուածածինը մանուկի հետ, իսկ ցածում առիւծի դէմ մարտի է սլանում հզօր ցուլը⁴⁵:

Այս դրուագում շատ պարզորոշ արտայայտուել է հեղինակների անկարողութիւնը բացատրելու ոչ միայն քանդակը, այլեւ յուշարձանը ամբողջութեամբ:

Նախ, պէտք է պարզել, թէ ո՞վ է կերտել Նդվարդի եկեղեցին: Ճարտարապետ Շահիկը միայն կատարում էր պատուիրատուի՝ այն աւատապետի պատուէրը, որը յանձնարարել էր ճարտարապետին, «կերտել» եկեղեցին: Վերջինի բարձրաքանդակները կատարում էին զարդաքանդակների դեր եւ միաժամանակ արտայայտում էին պատուիրատուի (այլ ոչ պատուէրը կատարողի) գաղափարական մտայղացումը: Գաղափար ներշնչողը Ազիզբեկ Ա. իշխանն էր Ազիզբեկեանների տոհմից, որի նպատակն է եղել կառուցել իշխանական դամբարան (այդ մասին բազմիցս նշուել

⁴⁴ Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Խաղրակեամբ եւ Պռօշեամբ հայոց պատմութեամ մէջ, Անթիլիաս, 1960, էջ 433:

⁴⁵ Հ. ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆ, Ս. ՍԱՂՈՒՄԵԱՆ, նշ. յօդուածը, էջ 55, 56:

է մասնագիտական գրականութեան մէջ, բայց աչքաթող է արուել վերոյիշեալ յօդուածում): Դամբարանում թաղուած են մեր կարծիքով այն տոհմերի ներկայացուցիչները, որոնց զինանշանները քանդակուած են եկեղեցու ճակատներին: Շատ հաւանական է, որ նման բազմաներկայացուցչական դամբարան կառուցելու պատուէրը իշխան Ազիզբեկը ստացած լինէր բարձրաստիճան գերադասից, պետութեան ներկայացուցչից, որովհետեւ տարբեր տոհմերի անդամների համար ընդհանուր դամբարան կարող էր կառուցել նրանց ընդհանուր գերադասը (օր. Զաքարեան աւագանուց. որեւէ մէկը): Այսպիսով, եկեղեցու քանդակների իմաստաւորողը ոչ թէ Շահին էր, այլ աւատապետը, առաջինը կարող էր այս կամ այն աստիճանի պրոֆեսիոնալ վարպետութեամբ իրագործել պատուիրուած մտայղացումը: Ուրեմն ինչպէս արեւելեան, այնպէս էլ միւս ճակատների քանդակների իմաստը պէտք է որոնել ոչ թէ ճարտարապետի արուեստագիտական-չինարարական վարպետութեան մէջ, այլ այն իրողութեան, որը դրդել էր աւատապետին յանձնարարել վարպետին ստեղծելու կառոյց (տուեալ դէպքում եկեղեցի) եւ նրանում գեղարուեստական միջոցներով արտայայտել նպատակը, գաղափարը, որին ծառայում է կառոյցը (տուեալ դէպքում խմբակային դամբարանը): Փորձելով բացատրել այդ շարժառիթը, մենք կարծիք ենք յայտնել, որ իշխանական տարբեր տների ներկայացուցիչները (Մամիկոնեաններ, Ազիզբեկեաններ եւ այլ) կարեւոր ծառայութիւն են կատարել հայրենիքին եւ այդ պատճառով արժանացել յատուկ ուշադրութեան պետութեան (Զաքարեանների աւագանու) կողմից⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է քանդակին՝ գիշատիչ գազան եւ յօշոտող կենդանի, ապա յօդուածագիրների վերը բերուած մեկնաբանութիւնը միանգամայն սխալ է:

Նախ՝ գիշատիչը բծաւոր է, ուստի վագր լինել չի կարող, վերջինի մարմինը շերտաւոր գունաւորում ունի: Բծաւոր են կատուառիւծը կամ յովազը, ինձը, լուսանը: Մենք այդ գիշատիչին համարել ենք յովազ, իսկ վերջինը ինչպէս նաեւ լուսանը եւ միւս բծաւոր գիշատիչ կատուատեսակները տարածուած են եղել Հայաստանում եւ այս տեսանկիւնից քանդակի գիշատիչի ընկալումը որպէս օտար նուաճողի խորհրդանիշ բոլորովին համոզիչ չէ:

Ինչպէս համոզիչ է այսպէս կոչուած քարայծի (իրականում եղնիկի, իսկ քարայծը քանդակուած է հիւսիսային ճակատին որպէս Ազիզբեկեանների նշան (իմաստաւորումը որպէս տեղաբնիկների, որոնք հեծում են օտարի լծի տակ: Սա պարզապէս արհեստական կառուցած մտապատկերի արդիւնք է: Ոչ մի երկրի աւատապետ (կամ՝ թէկուզ ճարտարապետ), այդ թւում եւ հայ, չի պատկերի իր հայրենիքի խորհրդանիշ կերպարը յօշոտուող անզօր զոհի ձեւով: Որպէսզի հիմնաւորուի նման անտրամաբանական իմաստաւորումը, յօդուածագիրները վկայակոչում են եկեղեցու միւս քանդակը՝ Մարիամ Աստուածամօր պատկերը եւ ցուլ-առիւծ մարտի տեսարանը: Սա նոյնպէս արհեստական կապակցութիւն է, Մարիամի պատկերով բարձրաքանդակը (խաչ, որի հորիզոնական թեւերի վրայ տեղադրուած են Մարիամի եւ Յովհաննէս Մկրտչի պատկերները (նկ. 42ա) կապուած է եկեղեցու երկրորդ յարկի բոլոր քանդակապատկերների հետ, նրանք բոլորը միասին նպատակադրուած են մի ընդհանուր գաղափարին՝ փառաբանել հայրենիքի նուիրեալ աւատապետներին, որոնց յիշատակը յաւերժացնելու համար կառուցուել է դամբարանը: Իսկ Յովհաննէս Մկրտչին տեղ է գտել քանդակաշարում որպէս հայ ժողովրդի երկնային հովանաւոր (այդպէս է նաեւ Աղթամարի տաճարում):

Յօդուածագիրները գրում են, որ միջնադարեան զարդաքանդակների շատերում տեղ են գտել պատմական իրադարձութիւնների արտացոլման թեման եւ արժանայիշատակ գործիչների պատկերաքանդակները⁴⁷: Այս հարցում նրանք միանգամայն իրաւացի են, բայց տարօրինակ ձեւով հէնց իրենք աչքաթող են արել Եղվարդի եկեղեցու կառուցման պարագաները, շարժառիթը: Նրանք հաշուի չեն առել նրա դամբարանային բնոյթը, որը եւ կանխորոշել է բարձրաքանդակների թեմատիկ ընտրութիւնը:

Քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ արեւի պաշտամունքը փոխարինուել է խաչի պաշտամունքով, իսկ թռչունը (արծիւը) եւ առիւծը հայկական լեռնաշխարհում հնագոյն ժամանակներից մինչեւ միջնադար օգտագործուել են որպէս տոհմերի խորհրդանիշ եւ պետական զինանշան: Եւ յօդուածագիրների քննադատական դիտողութիւնը այն գիտականների հասցէին, որոնք քանդակները դիտել են որպէս տոհմական զինանշան, ծնող զոյգ եւ այլ, բոլորովին տեղին չէ: Կ'ասէինք հակառակը՝ քանդակները

⁴⁷ Հ. ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆ, Ս. ՍԱՂՈՒՄԵԱՆ, նշ. յօդուածը, էջ 54:

իմաստաւորելիս յօդուածագիրները իրենք կորցնում են կապը քանդակի, յուշարձանի եւ դարաշրջանի կրօնական պատկերացումների միջեւ, չնայած կշտամբում են դրանում ուրիշներին: Դրա բնորոշ օրինակն է Աղցի Արչակունեաց դամբարանի Հայկ-Օրիոն քանդակի նրանց մեկնաբանումը: Քանդակում պատկերուած է մերկ նիզակաւոր մարդ, որը կռոււմ է վարազի դէմ: Յօդուածագիրների կարծիքով դա սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանն է, որին գերելուց յետոյ մորթագերծ էր արել պարսից Շապուհ արքան⁴⁸:

Իրականում քանդակում պատկերուած է հայերի նահապետ Հայկը, որը կռուելով բռնակալ Բելի դէմ, սպանել էր նրան: Հայկը միաժամանակ տոտեմ էր՝ տոտեմ-նահապետը, որը դառնում է կոսմիկական տոտեմ եւ բարձրանալով երկինք դառնում լուսաւոր համաստեղութիւններից մէկը: Ստանալով կոսմոգոնիկ ձեւակերպում՝ Հայկը աստուածացուել է եւ նոյնացուել Օրիոն համաստեղութեան հետ⁴⁹: Իսկ աստուածները հին աշխարհի մարդկանց պատերազմամբ մերկ էին, այդ պատճառով էլ դամբարանի քանդակում Հայկի պատկերը մերկ է: Աշխարհիկ մարդուն, սպարապետին երբեք մերկ վիճակով չէին պատկերի, այս հանգամանքը բացառում է քանդակուած անձի նոյնացումը Վասակ Մամիկոնեանի հետ:

Հայկ-Օրիոնի թեման Հայ ազնուականութեան խորհրդապատկերներում տարածուած էր դեռեւս հելլենիստական շրջանում, եւ կրկնուել է Աղցի դամբարանում⁵⁰: Հայկ նահապետի կերպարը, որպէս չար ուժերի (նուաճողների) դէմ կռուող դիւցազնի պաշտուած էր Հայաստանում մ. թ. Դ. դ. շատ աւելի շուտ եւ յարգուած էր թէ հեթանոսական եւ թէ քրիստոնէական շրջաններում: Այդ պատճառով էլ Աղցի նշուած քանդակի կապակցումը մ. թ. Դ. դ. որեւէ իրադարձութեան հետ զուրկ է պատմական հիմքից:

Խորհրդանշանները անխզելի են երկրի Հասարակական-քաղաքական զարգացումից: Լինելով հասարակութեան մէջ գործող քաղաքական համակարգի, նրանում գործող օրինաչափութիւններ

⁴⁸ Հ. ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆ, Ս. ՍԱՂՈՒՄԵԱՆ, նշ. յօդուածը, էջ 55:

⁴⁹ Տե՛ս Բ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Հայկական պատկերաբանդակը Դ-ի դդ., էջ 23, 88, 89:

⁵⁰ Այդ մասին տե՛ս սոյն յօդուածի Ա բաժնում (տե՛ս Բազմալէպ 2003, էջ 172 եւ նկ. 16ա):

րի, յարաբերութիւնների առարկայական-խորհրդանիշ արտայայտութիւնը, նրանք շատ արագ եւ համապատասխան ձեւով արձագանքում են ներքաղաքական-պետական կեանքի բոլոր էական փոփոխութիւններին եւ տեղաշարժերին:

Պատկերանշաններում (էմբլեմաներում) եւ զինանշաններում զինանշանը ամրագրում է տեղի ունեցած բոլոր նշանակալից փոփոխութիւնները, որոնք կատարւում են քաղաքական համակարգում, պետական կարգավիճակում, պետութեան կառուցուածքում: Նա ներպետական եւ միապետական կեանքում կայացող տեղաշարժերի պատկերազարդ ցուցատախտակ է:

ՌԱՖԱՅԷԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

**Armenian Coats-of-Arms
The Ardashesyans, The Arshagounis,
Developed Feudalism**

RAPHAEL MATEVOSSIAN

(summary)

The study of coats-of-arms is considered an important issue in historical research, because the science of coats-of-arms is, first and foremost, an auxiliary branch of history. The result of a historical study into coats-of-arms was our work "Armenian Coats-of-Arms" (Part I), published in 1994, which dealt with the definition of the coats-of-arms of three noble Armenian clans - the Bagratounis, Zakarians and Mamikonians - as well as Armenian national emblems in the 8th-13th centuries.

This article studies the coats-of-arms of only those clans that were present in the royal cemetery of the Arshakunyats in Aghts, and in the sculptures related to it in the 3rd century basilica of Kasakh.

The issue being studied is of historical order (partially even historically legal), acting, in some cases as the main source of information, and, in others, as an appendix to different sources. Coats-of-arms and other government concepts provide a subjective and creative reflection on standards of intra-political relations in feudal society, the administrative and political structure of the government, the official policies of the government and other related issues. That is why it is essential to know the rules and laws that society lived and developed by in order to correctly understand the coats-of-arms of any historical period.

The first part of this monograph studies the coat-of-arms of the Ardashesyans. The second part is dedicated to the coats-of-arms of the period of developed feudalism, in which the study of the coats-of-arms of the above-mentioned three clans continues.

Previous (1994) and current works do not exhaust the study of the rich heritage of Armenian coats-of-arms. The symbols and emblems of many Armenian clans still await researchers, including those of Vaspourakan, Syunik, Artsakh and the coats-of-arms of other areas.